

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

**Кафедра правового забезпечення та адміністрування
транспортної діяльності**

Г. М. Зайкіна, А. В. Колісников

ПРАВО

Конспект лекцій

Частина 1

Харків 2025

Зайкіна Г. М., Колісников В. В. Право: Конспект лекцій. Харків: УкрДУЗТ, 2025. – Ч. 1. – 184 с.

У конспекті лекцій змістовно викладено основні положення окремих галузей права. У кожній темі розкрито найскладніші питання курсу.

Рекомендовано для самостійної роботи здобувачів усіх форм здобуття вищої освіти.

Бібліогр.: 22 назв.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри правового забезпечення та адміністрування транспортної діяльності 20 червня 2025 р., протокол № 6.

Рецензент

доц. К. В. Кім

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тема 1. Основи теорії держави	5
Тема 2. Основи теорії права	45
Тема 3. Основи конституційного права України.....	74
Тема 4. Нормативні засади організації судових і правоохоронних органів України.....	118
Список літератури.....	179

ВСТУП

Формування нового, вищого рівня правосвідомості та правової культури є надзвичайно важливим для розбудови правової, демократичної держави і громадянського суспільства.

Великого значення в цьому процесі набувають правове виховання та правова освіта.

Без глибоких знань прав, свобод, чинного національного законодавства розвиток нашого суспільства відбутися не може.

Засвоєння матеріалу забезпечує для здобувачів формування знань про теоретичні і практичні засади теорії держави і права, провідні галузі права України, правове врегулювання, юридичне забезпечення діяльності.

У конспекті лекцій змістовно викладено основні положення окремих галузей права: конституційного, адміністративного, трудового, цивільного, сімейного, кримінального та ін. У кожній темі конспекту лекцій розкрито найскладніші питання курсу. Наприкінці подано список літератури.

Рекомендовано для самостійної роботи здобувачів усіх форм здобуття освіти.

Тема 1

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

План

- 1.1 Теоретичні проблеми розуміння виникнення держави.
- 1.2 Поняття, ознаки, функції держави. Механізм держави.
- 1.3 Форми держави.
- 1.4 Поняття правової держави та її основні ознаки.
- 1.5 Поняття і ознаки соціальної держави.

1.1 Теоретичні проблеми розуміння виникнення держави

Проблему походження держави можна розглядати з таких точок зору: через умови традиційного первісного суспільства, у яких зародилася держава; через чинники виникнення нових сучасних держав.

У новітній історії у випадках створення держав проблеми дослідження цих процесів через будь-які методи пізнання зазвичай мають достатнє джерело та непагані перспективи для отримання певних наукових результатів.

Відсутність необхідних джерел, у яких пояснюють причини і умови походження держави в умовах первісного суспільства, надає підґрунтя для існування різних поглядів на такі явища та процеси, а отже, обумовлює виникнення певної кількості теорій.

Міфологічна теорія походження держави виникла в період формування первісного людського суспільства. Її основа – міф, що є своєрідним еквівалентом науки, первісною формою суспільної свідомості. У її межах можна виокремити:

- 1) давньоіндійську концепцію походження держави, за якою Бог Індра встановив і підтримує космічний і земний порядок, закон (дхарма) і звичай (ріту);

2) давньокитайську концепцію походження держави, за якою з волі божественного Неба в Піднебесній з'явилися держава, її глава – імператор, син Неба, порядок, влада та правила поведінки;

3) давньогрецьку концепцію походження держави, що знайшла своє обґрунтування у працях Платона.

Держава з'являється після перемоги Олімпійських богів над титанами. Вони, кинувши жереб, поділили землю. Боги Афіна та Гефест, яким випала Аттика, запровадили демократичний режим, Посейдон, отримавши Атлантиду, встановив монархічне спадкове правління.

Релігійна теорія держави має своєю основою уявлення про надприродне божественне походження держави, влади, законів. Характерною рисою цих теорій є відсутність розмежування понять «суспільство» і «держава». Теологічна теорія Томи Аквінського отримала широке розповсюдження за часів феодалізму. Її сутність полягає в тому, що держава є результатом прояву божественної волі, практичним втіленням влади бога на землі. На думку богословів, будь-яка світська влада похідна від влади церкви, влади релігійних організацій, а народ повинен беззаперечно підкорятися державній волі як прояву волі божественної.

Патріархальна теорія (Арістотель, Г. Філмер, М. Михайловський). За цією теорією, держава виникла внаслідок розростання патріархальної сім'ї. Арістотель стверджував, що держава – найкраща форма людського спілкування, що створена з метою досягнення загального блага. Влада монарха – природне продовження влади батька (патріарха), який піклується про членів своєї сім'ї та забезпечує їхню покірність [21].

Патерналістична теорія Конфуція (патер – батько) має багато спільних рис із поглядами Арістотеля: влада глави держави тотожна владі голови родини, а держава – це велика родина, якою потрібно управляти на основі добра, турботи старших про молодших, відданості та поваги [21].

Природно-правова теорія має своєю основою ідею договірної походження держави. Це теорія Т. Гоббса, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо. На думку цих мислителів, держава виникла в результаті укладання суспільного договору про правила спільного проживання. Вони зазначали, що був час, коли не було ні держави, ні права. У додержавний період в умовах «золотого віку» (Ж.-Ж. Руссо) або «війни всіх проти всіх» (Т. Гоббс) люди жили відповідно до своїх природних прав. Але не існувало влади, здатної захистити людину, її честь, гідність, гарантувати її права на життя і власність. Для усунення такої соціальної «вади» люди об'єдналися та уклали між собою договір про те, що частину своїх прав, притаманних їм від народження, вони передають державі як органу, що представляє їхні спільні інтереси, а держава зобов'язана забезпечити природні права людини. У разі порушення умов договору народ має право на революцію та зміну правителя [21].

Насильницька теорія виникнення держави знаходить свою варіативність у теоріях зовнішнього та внутрішнього насильства. Прихильники цієї концепції стверджують, що держава виникла в результаті ведення війн, насильницького підкорення одними людьми інших, одного племені іншим. На їхню думку, держава більше необхідна слабким племенам, аніж сильним. Як інструмент організації та управлінського впливу завойовників, держава стає потужним засобом захисту завойованих від можливих посягань із боку інших сильних племен. К. Каутський намагався довести, що за умови подальшого розвитку суспільства держава трансформується в інструмент загальної гармонії, орган захисту і забезпечення загального блага як сильних, так і слабких. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад Золота Орда). Л. Гумплович вважав, що держава виникає внаслідок прагнення племені до розширення свого впливу та могутності, що призводить до війн і, як

наслідок, виникнення державного устрою та соціального розшарування. Причому держава завжди формувалася завдяки меншості пришлих завойовників, які були расою переможців. Є. Дюрінг був прихильником теорії внутрішнього насильства однієї частини первісної соціальної групи над іншою. Цей первинний чинник зумовлює виникнення політичного ладу (держави), приватної власності та класів [21].

Психологічна теорія походження держави (Л. Петражицький) – виникнення держави пояснюють властивостями людської психіки, потребою індивіда жити в колективі, його прагненням до пошуку авторитета, вказівками якого можна було б керуватися в повсякденному житті, бажанням підкоряти та підкорятися. Для обґрунтування своєї ідеї прибічники цієї теорії посилаються на історичні приклади залежності людської свідомості від авторитета вождів, релігійних і політичних діячів, царів, королів та інших лідерів.

М. Коркунов вважав, що державна влада зумовлена не волею володаря, а усвідомленням залежності підвладного. На думку Т. Баштим, уся історія існування людства визначена за допомогою таких первісних чинників, як відкриття, імітація. Держава виникає в результаті процесу гармонізації первісних суспільних відносин. Л. Петражицький наголошував на тому, що держава і офіційне законодавство є «проекціями» правових переживань, «фантазмів» психіки [21].

Органічна теорія походження держави ґрунтується на уявленні про державу як про живий організм, продукт соціальної еволюції. Г. Спенсер ототожнював процес виникнення та функціонування держави з біологічним організмом. Учений висловив думку, що держава – це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин. За цією теорією, держава, як і будь-яке живе тіло, базовано на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі

свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація передбачає, що формування держави супроводжує об'єднання індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює визначену, тільки їй притаманну функцію. Так утворюється система органів держави. І все це відбувається як у живому організмі, окремі частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого. О. Конт вважав суспільство і державу органічно цілісною будовою, що спирається на закони біології.

Далі в розвитку органічної концепції пішли А. Шеффле, Р. Ворс і П. Лілієнфельд, які ототожнювали окремі функції державних органів із функціями органів біологічного організму.

Суть **марксистської (матеріалістичної)** теорії походження держави (К. Маркс, Ф. Енгельс і В. Ульянов (Ленін)) зведена до того, що держава виникла внаслідок класової боротьби. Ця теорія є однією з найбільш розповсюджених і аргументованих у вітчизняній юридичній науці гіпотез (обґрунтованого припущення) про походження держави і права [21].

Вона викладена в роботі Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави», підготовленій на основі аналізу історичного матеріалу щодо виникнення держав у Греції, стародавньому Римі і давніх германців. У найбільш загальному вигляді процес виникнення держави можна звести до положення про те, що держава існувала не завжди, а з'явилася на певному історичному етапі розвитку суспільства, коли здійснюється перехід до виробляючої економіки.

Передумовою виникнення держави є великий суспільний розподіл праці на види діяльності й виокремлення їх у самостійні напрями:

- а) землеробство;
- б) скотарство;
- в) ремесло;
- г) професійний обмін товарів (торгівля).

Спеціалізацію суспільного виробництва супроводжують вдосконалення знарядь праці, підвищення її продуктивності і, як наслідок, поява надлишкового продукту та приватної власності, значна частка якої була накопичена в осіб, які здійснювали владні повноваження (вождів, старійшин, військових начальників). Зміни, що відбулися в характері розподілу матеріальних благ, які виробляли в суспільстві, неминуче позначилися на соціальній структурі суспільства: воно розкололося на антагоністичні класи з непримиримими суперечностями. У зв'язку з цим виникла потреба в такій організації публічної влади, яка змогла б усунути суперечності, що виникли між цими класами. Саме такою організацією і виявилася держава [21].

Теорія інцесту (кровозмішення). Автором цієї теорії є французький соціолог і етнограф Клод Леві-Стросс. На його думку, вихідним соціальним чинником у виокремленні людини зі світу природи, структуризації суспільства і виникнення держави стала існуюча в первісному суспільстві заборона інцесту, особливо на тому етапі розвитку родової общини, коли люди стали помічати, що від кровозмішення народжуються неповноцінні діти. Для реалізації цієї заборони необхідно було створити спеціальні органи всередині родової общини, які здійснювали б контроль за дотриманням заборони, застосовували жорсткі заходи покарання до тих осіб, які її порушили, а також встановлювали б зв'язки з іншими общинами для обміну жінками. Ці контрольні органи з часом і трансформувалися в державний апарат (державу) [21].

Іригаційна (гідравлічна) теорія походження держави в найбільш систематизованому вигляді була викладена німецьким ученим К. Вітфогелем у роботі «Східний деспотизм». Сутність її полягає в тому, що в Давньому Єгипті, де на берегах Нілу люди поступово стали переходити до осілого життя, необхідно було будувати канали та інші гідравлічні споруди для ведення землеробства. Для іригаційних робіт потрібна була спеціальна

організація та навички. Їх виконували люди, здатні керувати іригаційним будівництвом. Ці організатори з часом стали першими державними службовцями, які уособлювали державний апарат. Отже, на створення держави визначальний вплив мав іригаційний чинник [21].

Демографічна теорія походження держави (Е. Босеруп, Джонсон). У її основу покладено біологічну теорію Мальтуса. Сутність концепції полягає в тому, що основною причиною виникнення держави стало зростання чисельності населення, яке проживає на певній території, і необхідність управління ним [21].

Расова теорія походження держави з'явилася в період рабовласництва в Новому Світі та мала на меті реабілітувати його в очах європейського співтовариства. Її основоположник Ж. Гобіно вважав, що люди поділяються на дві раси: господарів, які створили державу, і рабів, здатних лише підкорятися [21].

Спортивна теорія походження держави (Ортега-І.-Гассет) – виникнення держави пов'язано з походженням ігор, фізичних вправ, ініціацій і поступовим оформленням спеціальної авторитетної групи організаторів, які з часом отримують владні повноваження [21].

1.2 Поняття, ознаки, функції держави. Механізм держави

У найзагальніших рисах держава являє собою систему офіційних органів, що управляють суспільством. Але в повсякденному житті поняття «держава» вживають у різних значеннях – країна, суспільство, народ, вітчизна, влада, організація, система органів тощо.

Якщо ж узагальнити висловлені про державу погляди, то виявляється, що її розглядають у субстанціональному, атрибутивному, інституціональному, функціональному та міжнародному аспектах:

- у **субстанціональному** значенні державою визнають організоване в офіційну асоціацію населення, що функціонує в певному просторі та часі, тобто державу в цьому розумінні ототожнюють із суспільством і країною;

- **атрибутивному** – вона являє собою устрій певних суспільних відносин, офіційний устрій певного суспільства;

- **інституціональному** – вона є апаратом публічної влади (це установи та органи, що здійснюють державну владу);

- **функціональному** – вона являє собою певний спосіб організації суспільних відносин, суспільного життя;

- **міжнародному** – державу розглядають як суб'єкт міжнародних відносин.

На думку укладачів Юридичної енциклопедії, «**державою**» – це, по-перше, сукупність людей, території, на якій вони проживають, і суверенної в межах певної території влади (у цьому розумінні термін «державою» є тотожним поняттям «країна», «основний суб'єкт міжнародного права»); по-друге, організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян». **Отже, держава – це здійснюваний за допомогою офіційних органів політико-територіальний спосіб організації публічної влади, що покликаний управляти суспільними процесами шляхом надання своїм велінням загальнообов'язкового характеру та можливістю реалізації цих велінь за допомогою сили примусу [17].**

Але з позицій сучасного розуміння *ознак держави* принциповими є й інші, і ними визнають наявність:

- **постійної території**, на яку держава поширює свій вплив, тобто певної частини земної кулі, що окреслена кордонами та підлягає її суверенітету;

- **об'єднання населення за територіальною ознакою** через громадянство (підданство), яке офіційно засвідчує політико-правовий зв'язок особи з конкретною державою, що виявляється у їхніх взаємних правах і обов'язках;

- **суверенітету**, тобто верховенства в самій країні, незалежності і рівноправності в міжнародному житті;

- **публічної влади**, тобто управління суспільством, яке здійснюють спеціальні органи від його імені;

- **політичної суб'єктності**, що дає змогу бути учасником політичних відносин як всередині країни, так і за її межами;

- **системи спеціальних органів**, що займаються тільки функціями управління та примусу;

- **права**, тобто офіційних загальнообов'язкових правил поведінки, що встановлювані державними органами від її імені і в разі необхідності забезпечені примусовою силою з боку держави;

- **податкової системи**, що забезпечує існування осіб, які виконують владні повноваження і надають послуги, і здійснює інші соціальні функції;

- **зовнішніх атрибутів** (символів) держави – столиці, герба, гімну, прапора тощо.

У цьому визначенні наголошено насамперед на тому, що держава – це *«спосіб організації влади»*. При цьому під словом *«влада»* розуміють реалізовану волю, яка підпорядковує, спрямовує, здійснює контроль. А під словом *«організація»* – спосіб здійснення такої влади, механізм цього підпорядкування, з чого випливає, що *за своєю суттю держава є особливим офіційним способом здійснення соціальної влади*.

Крім того, тут беруть до уваги, що **держава – це спосіб організації публічної (офіційної) влади, здійснюваний за допомогою системи офіційних органів; її вплив поширюється на певну територію; вона має політичний характер, тобто здійснюється через вольовий вплив на**

суспільство; вона покликана здійснювати керівництво суспільством через надання своїм велінням загальнообов'язкової сили з обов'язковим статусом правових актів і реалізацію цих велінь можливістю застосування офіційного примусу.

За типами суспільства, потреби якого задовольняли держави, відомі такі історичні типи держав: *рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична, постбуржуазна і постсоціалістична*. Кожному типу держави відповідав і тип права. Причому саме у праві кожної держави і були закріплені основні ознаки тієї держави і того суспільства, яким була породжена ця держава.

Так, **рабовласницьке суспільство та рабовласницька держава** насамперед відзначалися тим, що право цієї держави закріплювало можливість однієї особи - рабовласника мати у власності іншу особу – раба. Це було законно і з морально-етичних міркувань справедливим. Як наслідок, суспільство поділялося на вільних і рабів. Наприклад, рабовласницькими державами були Єгипетська, Шумерська, Ассирійська, держави Стародавніх Індії та Китаю, Греції та Риму.

Економічною основою рабовласницького суспільства була приватна власність на засоби виробництва, у тому числі і рабів. А тому основними завданнями такої держави були, з одного боку, охорона приватної власності, придушення повстань рабів і створення умов для їх експлуатації, а з іншого – завоювання та перетворення на рабів будь-яких народів, оборона від зовнішніх ворогів, підтримання дружніх відносин з іншими державами.

Завдання держави були відображені в її правовій системі. Основні завдання рабовласницького права: закріплення приватної власності рабовласників на засоби виробництва і рабів, узаконення соціальної нерівності між різними групами населення, зокрема відсутності будь-яких прав у рабів. Найвідомішими правовими актами тих часів були закони Драконта і Солона в Афінах, закони царя Хаммурапі у Вавилоні, Закони XII таблиць у Стародавньому Римі та ін.

За формою правління це були переважно монархії, а за особливостями політичного режиму – деспотії.

Феодалне суспільство, як і феодална держава, рабства вже не визнавало, але в його праві було закріплено право приватної власності на землю (лат. *feod* – земля) і, як наслідок, узаконена майнова та особиста залежність від феодалів-землевласників. Тому основними завданнями такої держави були насамперед охорона феодалної власності на землю і створення найсприятливіших умов для експлуатації кріпаків, ремісників тощо. Характерною особливістю феодалної держави була монархічна форма правління зі слабкою центральною владою, яка в ряді випадків була виборною, а відносини між феодалами побудовані за принципом «Васал мого васала – не мій васал». Але з розвитком феодалного суспільства змінювалась і форма правління, а тому розрізняють ранньофеодалну, станово-представницьку та абсолютну монархії. З'являлися станові представницькі органи – парламенти, земські собори тощо. Великі міста отримували право на самоврядування (магдебурзьке право).

В епоху феодалізму єдиної правової системи в межах усієї країни не було. Для права тих часів було характерним домінування в ньому місцевих звичаїв і актів окремих феодалів. Значний вплив на суспільні відносини та їх регламентацію мала церква.

Соціальною передумовою **буржуазного суспільства та буржуазної держави** були так звані другий і третій поділи праці, тобто відокремлення ремесла від землеробства, поява купців і, як наслідок, буржуазії (франц. *bourgeois* – городянин, житель міста). А економічною його основою було промислове виробництво, яке базоване на найманій праці, і приватна власність на засоби виробництва. Тому буржуазна держава насамперед відзначалася тим, що в її праві закріплено і, отже, боронено державою право приватної власності та приватне підприємництво, що сприяло розвитку нового класу – буржуазії. Крім того, скасовано дворянські та інші станові

привілеї, закріплено формальну рівність громадян перед законом, визнано первинні права і свободи. Починався і процес зрощення державного апарату з фінансовими монополіями.

За формою правління буржуазні держави були різними – від парламентських монархій до різноманітних видів республік.

Характеризуючи **соціалістичну державу**, насамперед слід зазначити, що вона виникає не еволюційним, а революційним шляхом (шляхом соціалістичної революції). Її найближчою метою було повалення панування буржуазії та завоювання політичної влади пролетаріатом. Що ж до кінцевої її мети, то нею була «побудова безкласового комуністичного суспільства». З цією метою вона усупільнила приватну власність і перетворила її на загальнодержавну (яку одночасно називали і загальнонародною), заборонила приватне підприємництво тощо. Важливим завданням цієї держави була зміна не тільки характеру суспільних відносин, а й способів управління ними: тут широко декларували участь народу у здійсненні державної влади, а сама ця держава згодом іменувала себе «загальнонародною».

А вже **постсоціалістична держава** знову визнала приватну власність, підприємництво, взяла курс на загальноновизнані у світовій практиці механізми здійснення державної влади.

Що ж до **постбуржуазної держави**, то і там відбуваються істотні зміни, насамперед у тому, що і вона набуває соціального характеру. А тому вважають, що і постсоціалістична, і постбуржуазна держави рухаються шляхом конвергенції (лат. *convergere* — наближатися, сходитися). Тобто у процесі їхнього розвитку суспільні процеси зумовлюють їх зближення, злиття, оскільки кожна з них змушена відкидати свої негативні риси і набувати демократичних, соціальних ознак, а з часом стати справжнім знаряддям розв'язання соціально-економічних суперечностей і сприяти життєдіяльності як суспільства в цілому, так і кожної особи зокрема.

Крім формаційного, для характеристики типів держав використовують і **цивілізаційний підхід**, тобто рівень розвитку цивілізації суспільства, за яким сутність держави визначають не стільки співвідношенням соціальних сил, скільки змістом світоглядних принципів суспільства, його моралі та ціннісних орієнтацій. На цій основі розрізняють **первинні цивілізації**, прикладом яких є давньосхідна (Єгипет, Персія, Шумери, Вавилон та ін.), еллінська (Спарта, Афіни), римська і середньовічна, і **вторинні цивілізації** – держави Європи, Америки та ін.

Однією з визначальних ознак держави є її **суверенітет**. У сучасному розумінні **суверенітет держави** означає *верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади держави в межах її території та незалежність і рівноправність у міжнародних відносинах.*

Слово «суверенітет» (лат. *super* – над, франц. *souverainete* – найвища влада) дослівно означає «найвища влада», його спочатку тлумачили як найвищу, абсолютну і повсякчасну владу над підданими в політичному співтоваристві (Ж. Боден).

Розрізняють державний, національний і народний суверенітет.

Державний суверенітет – це верховенство державної влади всередині країни та її незалежність у міжнародних відносинах.

Національний суверенітет – це повновладдя нації, її можливість самостійно вирішувати будь-які питання свого національного життя.

Народний суверенітет – це повновладдя народу, його можливість здійснювати свою невід'ємну та неподільну владу незалежно під інших соціальних сил.

Суверенна держава має всі ознаки самостійної і незалежної держави: свою територію, громадянство, законодавство, органи влади, збройні сили, грошову систему, зовнішні атрибути влади, вона є суб'єктом міжнародних відносин.

Суверенітет має дві складові – *внутрішню і зовнішню*.

Внутрішня складова державного суверенітету полягає:

1) в *універсальності державної влади*, тобто поширенні її на всі органи, організації й населення своєї країни;

2) *її незалежності* від інших пануючих суб'єктів і суб'єктів суспільних відносин;

3) *верховенстві державної влади*, тобто її пріоритеті над усіма іншими видами влади у країні;

4) *наявності* в державної влади таких засобів її здійснення, яких не мають інші види соціальної влади, тобто *законодавство, правосуддя, державне управління, спеціальний апарат примусу* тощо.

Зовнішня складова державного суверенітету полягає:

- у *незалежності державної влади* з вирішенням будь-яких питань у відносинах з іншими державами;

- *наявності збройних сил*, які є гарантом її недоторканності;

- *наявності спеціальних органів*, через які держава спілкується з іншими державами (міністерство закордонних справ, посольства, консульства тощо в інших державах).

Гарантії державного суверенітету – це ті умови і засоби, за допомогою яких забезпечено суверенітет держави.

Такими гарантіями є:

- *волевиявлення народу* мати суверенну державу;

- *спроможність економічного потенціалу* країни, який забезпечує її економічну самодостатність;

- *військова могутність*, яка спроможна захистити країну від зовнішньої агресії;

- *міжнародне визнання* суверенітету держави.

Слід урахувати, що державний суверенітет є похідним від суверенітету народу, і фактично держава є суверенною, оскільки їй дозволяє бути такою народ.

Правовою основою суверенітету держав є конституції та загально визнані принципи міжнародного права, які визначають та

юридично закріплюють суверенну рівність і рівноправність держав, їхню територіальну цілісність, невтручання в їхні внутрішні та зовнішні справи, право націй на самовизначення [8-10, 17].

Функції держави: поняття і види

Функції держави – це основні напрями її діяльності на кожному етапі розвитку.

Оскільки основне призначення держави - бути засобом впорядкування суспільних відносин і розв'язання соціально-економічних суперечностей, що виникають у суспільстві, то це і є її основною функцією. Але вона виконує й багато інших функцій, тому для їхньої характеристики використовують метод класифікації, тобто поділу на групи за певними ознаками, зокрема залежно від сфер суспільного життя, на які впливає держава; відповідно до їхньої територіальної спрямованості; залежно від часу, протягом якого вони здійснюювані; залежно від їхнього соціального значення тощо.

Універсальною підставою класифікації функцій держави є **сфери суспільного життя, на які вона впливає**, і тому серед функцій держави насамперед розрізняють:

- **економічну** – забезпечення стабільного функціонування економіки країни шляхом організації, регулювання, сприяння розвитку та охорони економічних відносин;

- **політичну** – організацію суспільних відносин із метою їх стабілізації та демократичного розвитку, забезпечення суверенітету держави на міжнародній арені;

- **ідеологічну** – формування індивідуальної та суспільної свідомості шляхом організації освіти, науки тощо;

- **гуманітарну** – сприяння життєдіяльності як суспільства в цілому, так і кожної особи зокрема шляхом забезпечення основних прав і свобод людини, її соціальної захищеності тощо;

- *екологічну* – забезпечення екологічної безпеки, охорона навколишнього природного середовища, запобігання негативному впливу на нього, організація раціонального природокористування тощо.

Відповідно до **територіальної спрямованості** серед функцій держави розрізняють внутрішні та зовнішні.

Внутрішні функції держави – це напрями її діяльності, за якими реалізована її внутрішня політика.

Серед **внутрішніх функцій** розрізняють:

- за видами державно-владних повноважень **правотворчу, виконавчо-розпорядчу та судову;**

- завданнями, що вирішує держава, **господарсько-організаторську, функцію охорони прав і свобод громадян, підтримання правопорядку, культурно-виховну, фіскальну** та ін.

Зовнішні функції держави – це напрями її діяльності на міжнародній арені.

Передусім це оборона країни від зовнішньої агресії, співробітництво з іншими державами та інтеграція економіки країни у світову, взаємодопомога, участь у розв'язанні міжнародних конфліктів, боротьба з міжнародним тероризмом тощо.

Оскільки в конкретно-історичних умовах і на конкретних етапах розвитку держави перед нею можуть стояти різні завдання, то окремі її функції можуть змінюватися – потреба в одних відпадає, а в інших з'являється. Саме тому залежно від тривалості часу функції є **постійними, тимчасовими та спеціальними.**

Постійні функції держави – це функції, виконувані нею постійно. Їх виконують всі держави. Це, наприклад, названі внутрішні та зовнішні функції.

Тимчасові функції держави – це функції, виконувані нею протягом певного часу. Причому серед цих функцій слід розрізняти такі, які

виконували колись, але тепер потреба в них відпала, і такі, що колись були не відомі, але потреба в них з'явилася.

На сучасному етапі виникла необхідність у функції контролю за демографічними та міграційними процесами, захисту навколишнього середовища від забруднення, боротьби з поширенням епідемій та епізоотій, що загрожують існуванню людства і тваринного світу, зокрема боротьба зі СНІДом, поширенням ядерної зброї, наркоманією, наркомафією, тероризмом тощо.

Спеціальні функції держави – це функції, які виконують якісь конкретні держави на певному етапі їхнього розвитку. Наприклад, специфіка проблем, які постали на сучасному етапі перед Україною, зумовлює і специфіку виконуваних нею функцій. Тому разом із такими постійними функціями, які виконує кожна держава, Україна спрямовує зусилля на подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, відновлення державного статусу української мови тощо.

Залежно від **соціального значення** розрізняють *головні* та *другорядні* функції. Так, головними функціями визнано напрями діяльності держави, через які вирішують її головні, стратегічні завдання, а другорядні є похідними від головних, тобто ті, у яких реалізують допоміжні завдання держави [12-14, 17].

Механізм держави

Механізм держави – цілісна ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ, підприємств, за допомогою яких виконують завдання і функції держави.

Ознаки механізму держави:

1) ієрархічна система, тобто система, побудована на засадах субординації та координації. Політико-організаційну основу системи складають органи держави, територія держави, збройні сили та інші державні військові формування, державні символи, столиця держави;

2) цілісна система внутрішньо організованих елементів, яка має єдині принципи побудови і єдині завдання та цілі діяльності. Кожен із суб'єктів механізму держави як його системний елемент є органічно обумовленим усіма іншими його елементами і функціонуванням системи в цілому;

3) система, яка має чітку структуру з певними зв'язками між її елементами. Первинними елементами є державні органи;

4) система, яка має єдину бюджетну, грошову, банківську системи, державну власність, що становлять її організаційно-економічну основу;

5) взаємодіюча, динамічна і реально працююча система, за допомогою якої функціонує держава, здійснюється управління суспільством.

1.3 Форми держави

Державний лад характеризує державу за формою правління, політичним режимом і територіальним устроєм.

Цю тему в підручниках зазвичай називають «форми держави». Але це не зовсім коректно. Адже загальновідомо, що форма – це зовнішній вияв об'єкта, причому один і той самий об'єкт не може мати кілька форм одночасно. А з позицій «форми держави» виходить, що може. Проте це неправильно, оскільки з урахуванням логічних правил поняття «форми держав» і «форми держави» – не одне і те саме.

До того ж говорити про форму політичного режиму проблематично взагалі. Адже фактично політичний режим – це характер держави. А якщо згадати, що характер є і у кожного з нас, і спробувати визначити його форму, то виникне багато запитань, хоча зміст кожного характеру є очевидним.

Невипадково, розглядаючи ці проблеми, часто застосовують і поняття «державний устрій». І це правильно. Але якщо взяти до уваги, що поняття «державний устрій» часто тлумачать і як територіальний устрій держави, то виникає плутанина.

Що ж стосується слова «лад», то воно означає певний порядок, конструкцію, яка передбачає особливості взаємодії складових певного явища. Тому для характеристики суспільства і держави офіційно використовують такі поняття, як «суспільний лад», що визначає особливості суспільних відносин, «конституційний лад» як система конституційних відносин і «державний лад» як особливості організації держави та її відносин з іншими суб'єктами суспільних відносин. А з огляду на це поняття «державний лад» є одним із найбільш вдалих.

Державний лад значною мірою зумовлює політичний зміст держави та співвідношення суспільних сил, саме тому він закріплений у її конституції. Але і державний лад, як зазначав Г. Гегель, не є суто зовнішнім устроєм, а яким він буде, залежить від характеру народу, його моралі, освіченості, способу життя і чисельності [14, 17].

Форма правління – це спосіб організації верховної влади, який визначає систему її найвищих органів, порядок їх формування і особливості розподілу повноважень між ними.

Ще італійський мислитель Н. Мак'явеллі зазначав, що всі держави були і є або республіками, або керовані одноосібно. Невипадково і в сучасних умовах основними видами форм правління є монархія та республіка.

За **монархії** (грец. *monarchia* – єдинодержавність, єдиновладдя) верховна влада цілком або частково належить одній особі – монархові (фараону, королю, царю, князю, імператору, султану, шаху, еміру, великому герцогу), є довічною і зазвичай переходить у спадщину найближчим родичам.

Вважають, що монархії відзначені зосередженням верховної влади переважно в руках монарха; довічним користуванням ним цією владою і спадковим порядком її передавання найближчим родичам; декларуванням

походження цієї влади від Бога, а не народу; відсутністю юридичної відповідальності монарха як глави держави.

Оскільки держави породжені конкретним суспільством, потреби якого вони задовольняють, то конкретно-історичним характером відзначені й монархії. Саме тому для їх класифікації насамперед використовують тип суспільства, яким монархія була породжена, за яким серед монархій розрізняють:

- **рабовласницькі** (східно-деспотичні, античні);
- **феодальні: *ранньофеодальні*** з високим ступенем децентралізації, ***станово-представницькі***, у яких влада монарха була обмежена певним станово-територіальним представництвом (у Великій Британії – Парламентом, Іспанії – Кортесами, Франції – Генеральними штатами тощо), ***абсолютні***, у яких верховна влада була зосереджена в руках однієї особи;
- **буржуазні – *дуалістичні*** та ***парламентські***, у яких влада монарха обмежена конституцією і парламентом.

Залежно від ступеня централізації верховної влади розрізняють необмежені (абсолютні) та обмежені (дуалістичні і парламентські) монархії.

За **абсолютної монархії** вся повнота верховної влади зосереджена в руках монарха, як наслідок, відсутні інші органи влади, із якими він поділяв би свої повноваження.

Але такими практично були лише деспотичні монархи, хоча і там монарх змушений був рахуватися з волею військової знаті, жерців тощо, що іноді було закріплено і юридично. Наприклад, за Законами Ману (Індія), царя, який через слабоумство чи недбалість знущається над країною, слід негайно позбавляти і країни, і життя разом із своєю родиною.

Що ж до пізніших етапів розвитку суспільства, то там із монархічними вже стали з'являтися і республіканські інститути. Наприклад, за часів так званої станово-представницької монархії разом із відносно сильною владою монарха існували і різні представницькі органи, формовані з представників

духовенства та дворянства і наділені значними владними повноваженнями. У Російській імперії такими органами були земські собори, Польському королівстві – загальнодержавний Вільний сейм, Франції – Генеральні штати тощо. Але в період розпаду феодалізму влада монарха посилювалась і знову переростала в абсолютну (у Російській імперії за часів Петра I і Катерини II). Отже, монархія в цих умовах була послаблена, перетворена на декоративні станово-представницькі органи, значно посилена влада монарха.

Характерним прикладом цього є історія з Людовиком XIV (Франція, кінець XVII – початок XVIII ст.), який на відміну від свого батька, що перебував під значним впливом своїх міністрів, заявив, що сам буде своїм першим міністром, і послідовно боровся за обмеження влади парламенту. Одного разу, розсердившись у парламенті, він розірвав його протоколи, і, жбурнувши їх парламентаріям, заявив: «Ви вважали, панове, що держава – це ви? Держава – це я!»

Що ж до традиційних ознак абсолютної монархії, то тут насамперед і законодавчі, і виконавчі, і судові повноваження зосереджені в руках монарха. Але в сучасних умовах абсолютними монархіями визнано ті держави, де монарх є і главою держави, і главою уряду. Наприклад, в Омані такими повноваженнями наділений султан, а в Саудівській Аравії – король.

Різновидом абсолютної монархії є **теократична монархія** – верховна влада релігійного правителя одночасно є і абсолютною державною владою (наприклад Ватикан).

Абсолютні монархії характерні для ранніх етапів розвитку держави, оскільки пізніше владу монарха обмежували передаванням частини його повноважень виборним (представницьким) колегіальним органам. А оскільки таке передавання повноважень зазвичай було закріплено в конституції держави, то обмежені монархії часто називають **конституційними**.

Серед обмежених монархій розрізняють дуалістичні й парламентські. Зокрема, коли одночасно частина верховних владних повноважень зосереджена в руках монарха та уряду, а частина – у представницького органу, виникає **дуалістична** монархія. За таких умов формально-юридично законодавча влада закріплена за парламентом, а виконавча перебуває в руках монарха, який формує уряд і має право розпуску парламенту (Кувейт, Бахрейн, Йорданія, Марокко тощо).

За **парламентської монархії** повнота влади зосереджена в руках представницького органу – парламенту за наявності інституту монарха, за яким можуть бути збережені або ні певні владні повноваження.

У таких випадках інститут монарха існує як символ держави і данина поваги державним традиціям – Велика Британія, Японія, Бельгія, Швеція, Данія, Ісландія, Норвегія.

Особливий різновид монархічної форми правління мають країни, що входять до складу Британської співдружності націй, – Австралія, Канада, Нова Зеландія тощо, які є домініонами (лат. *dominium* – володіння, влада) Великої Британії і в яких главою держави є її королева чи король. Фактично ж їхні функції тут виконує генерал-губернатор, якого призначає британська корона за поданням уряду домініону.

Республіканська форма правління (лат. *res* – справа, *publicus* – суспільний, народний) базована на ідеї визнання єдиним джерелом і носієм верховної влади народу, який делегує її своїм представникам на чітко визначений строк. Саме тому в республіці насамперед відсутній інститут монарха, а верховні органи державної влади або обирають громадяни на певний строк, або формують представницькі органи. Переважна більшість сучасних держав (більше 140 із 200) має республіканську форму правління.

Верховна влада тут належить виборному колегіальному органу – **парламенту**, який обирає населення країни на певний строк. Значну роль у здійсненні владних повноважень тут відіграють **президент і уряд**, які

спільно з парламентом беруть участь у здійсненні державної влади та контролюють один одного. Такий контроль, як засіб стримування і противаг забезпечено, з одного боку, тим, що парламент регулярно заслуховує звіт уряду і може висловити йому недовіру, яка зумовлює його відставку, має право ініціювати процедуру імпічменту президенту тощо, А з іншого – президент підписує закони, має право вето, розпуску парламенту тощо.

Загальними **ознаками республіканської форми правління** є:

- здійснення державної влади за дорученням народу і, як наслідок, виборність її верховних органів, у тому числі глави держави, на певний строк;

- похідний характер державної влади від влади народу, оскільки «єдиним джерелом державної влади є народ»;

- обов'язковість рішень верховних органів державної влади для інших державних органів;

- офіційне декларування можливості юридичної відповідальності верховних органів державної влади;

- соціальна спрямованість діяльності держави та взаємна відповідальність особи і держави.

За часом виникнення серед республік розрізняють *рабовласницькі* (античні), *феодальні* (середньовічні), *буржуазні*, *соціалістичні*, *постбуржуазні* та *постсоціалістичні*.

Залежно від способу формування найвищих органів державної влади і особливостей розподілу повноважень між ними розрізняють парламентську, президентську, напівпрезидентську та змішану (президентсько-парламентську або парламентсько-президентську) республіки.

Парламентська республіка передбачає фактичне зосередження всієї повноти державної влади в руках парламенту (фактичне тому, що з юридичного погляду владні повноваження між державними органами розподілені). Забезпечено це всенародним обранням парламенту, що робить

його легітимним, а вже сам парламент обирає президента і формує уряд. У такий спосіб досягають залежності президента і уряду від парламенту і відповідальності перед ним.

Вторинними ознаками парламентської республіки є те, що тут зазвичай відбувається формування уряду з депутатів, які належать до правлячої партії або коаліції, лідер цієї партії стає прем'єр-міністром, який очолює уряд. Президент є лише главою держави, функції його мінімальні і зведені до представницьких (церемоніальних), а тому іноді його повноваження в парламентській республіці порівнюють із повноваженнями монарха в парламентській монархії.

Наприклад, парламентськими республіками є Німеччина, Італія, Швейцарія, Греція, Чехія, Угорщина, Австралія.

Президентська республіка передбачає значне розширення повноважень президента, жорсткий їх розподіл між законодавчими та виконавчими органами, відсутність відповідальності виконавчої влади перед парламентом. Досягають цього за рахунок того, що тут відбувається всенародне обрання і парламенту, і президента. Президент є і главою держави, і главою виконавчої влади. Він сам формує уряд і сам його очолює. У таких випадках зазвичай уряд формують із членів тієї партії, до якої належить президент. Хоча у класичній президентській республіці, якою є, наприклад, США, уряду як органу з власним конституційно-правовим статусом може й не бути. Важелі виконавчої влади тут зосереджені в руках президента, якому безпосередньо підпорядкований кожен міністр. Парламенту президент не підзвітний. Парламент не має права оголосити вотум недовіри уряду. У такий спосіб забезпечена незалежність президента від парламенту і фактичне зосередження реальних важелів впливу на суспільство у його руках.

Президентською республікою є США, Аргентина, Бразилія, Мексика, Іран тощо.

Різновидом президентської республіки називають **надпрезидентську (суперпрезидентську) республіку**, ознаками якої є:

- зосередження всієї повноти державної влади в руках «сильного» президента, який є не тільки главою держави та главою виконавчої влади, а й лідером правлячої політичної партії, «батьком нації»;

- практично необмежене право розпуску парламенту;

- право призначати і звільняти з посад керівників місцевих адміністрацій і суддів;

- право вводити на власний розсуд режим надзвичайного і воєнного стану;

- практична неможливість усунення президента з посади;

- відсутність системи стримувань і противаг, яка є умовою врівноваження законодавчої, виконавчої та судової влади;

- спрямованість усіх державних структур на чолі з президентом на встановлення монархічного режиму, де відсутня справжня демократія, а права і свободи громадян мають формальний, нерідко фіктивний характер.

У **напівпрезидентській республіці** значно обмежені повноваження президента і розширені повноваження уряду. Досягають це за рахунок того, що тут парламент і президент обирають всенародним голосуванням, а уряд формує парламент, тому він більше залежить від парламенту.

Напівпрезидентськими республіками є Франція, Фінляндія, Польща, Болгарія, Португалія.

Слід розрізняти і **змішані форми правління**, тобто такі, що під жоден із класичних варіантів (парламентської, президентської чи напівпрезидентської) республік не підпадають.

У таких випадках і парламент, і президента обирають всенародним голосуванням, а уряд формує прем'єр-міністр, який його і очолює. Ознакою такої форми правління є обмеження повноважень уряду в законодавчому процесі.

Залежно від того, хто має більше владних повноважень, а фактично впливу на уряд – парламент чи президент, їх відповідно називають парламентсько-президентськими або президентсько-парламентськими. Прикладом цього є Україна, яку часто називають президентсько-парламентською республікою і особливістю якої є її специфіка уряду, який пов'язаний подвійною (біцефальною) залежністю: відповідальністю перед Президентом і підконтрольністю і підзвітністю перед Верховною Радою [14-18].

Форма територіального устрою держави – це спосіб її територіальної організації, який проявляється в особливостях адміністративного устрою, правового статусу адміністративних одиниць і розподілу владних повноважень між центральними і місцевими органами влади.

За формою територіального устрою серед держав розрізняють унітарні, федеративні та імперії.

Унітарна (проста) держава (лат. *unitas* - єдність) – у її складі немає інших суверенних держав. Вона являє собою єдине територіальне ціле, що є лише особливостями адміністративного устрою, тобто поділу території на певні адміністративні одиниці – краї, області, провінції, повіти, райони тощо, на основі чого утворені і функціонують місцеві органи державної влади.

Отже, в унітарній державі немає суверенних суб'єктів, які входили б до її складу і мали самостійну політичну правосуб'єктність. Іншими словами, у складі унітарної держави немає інших суверенних держав.

У такої держави єдина система верховних органів влади, єдина конституція та система законодавства, єдине громадянство, єдина грошова одиниця, а також наявні національні збройні сили. Вона є самостійним і повноправним суб'єктом міжнародних відносин, тобто має всі ознаки суверенної держави.

Унітарними державами є сучасні Болгарія, Польща, Франція, Швеція, Норвегія, Японія, Китай та ін.

Деякі унітарні держави (Велика Британія, Фінляндія, Грузія, Данія, Іспанія, Італія, Португалія тощо) включають автономні утворення (адміністративні автономії). Такі держави називають *децентралізованими унітарними державами* або *унітарними державами з елементами федералізму*. Вони відрізняються від централізованих унітарних держав, у яких на чолі місцевих органів влади перебувають призначені з центру посадові особи, які підкоряють собі місцеві органи самоврядування. У децентралізованих унітарних державах місцеві органи влади обирає населення, вони мають право самостійно вирішувати більшість питань місцевого життя. У них автономії мають внутрішнє самоврядування, зазвичай у сфері адміністративної діяльності, певну самостійність і у сфері законодавства, але ухвалюють закони парламентом автономії лише в межах його компетенції (у порядку делегування йому законодавчих повноважень верховним законодавчим органом).

А коли на основі федеративного (союзного) договору держави об'єднуються в одну, то виникає **федерація** (лат. *foederatio* - об'єднання).

Юридичною основою федерації є договір між суверенними державами, на основі якого вони об'єднуються в одну державу і за яким передають частину своїх суверенних повноважень у відання федеративних (спільних) верховних органів влади. У федерації відбувається дублювання основних державно-правових інститутів, тобто тут продовжують діяти найвищі органи влади кожного суб'єкта федерації і створені спільні найвищі органи влади з обов'язковим представництвом у них суб'єктів федерації, діють подвійні конституції, подвійне громадянство, суб'єкти федерації мають право видавати власні закони тощо.

Територія федерації складається із територій її суб'єктів. При цьому державні кордони кожного з суб'єктів федерації стають адміністративними,

а державним стає лише кордон, який відмежовує територію всієї федерації від інших держав.

Оскільки федерація є самостійною геополітичною реальністю, то вона є і самостійним суб'єктом міжнародних відносин.

Отже, члени федерації добровільно і на рівноправних засадах об'єднуються в одну державу, а тому добровільно і в чітко визначених договором рамках обмежують свою політичну правосуб'єктність на користь спільних (федеративних) органів державної влади. Повноваження, які не передані у відання спільних найвищих органів влади, здійснює кожен суб'єкт самостійно, що дає підстави для висновку, що кожен із них свій суверенітет зберігає і є рівноправним разом з іншими її учасниками.

Зокрема, кожен член федерації має власну територію і територіальне верховенство, конституцію та законодавство, найвищі органи влади, громадянство, власну судову систему, може мати власні військові формування, має власні атрибути суверенної держави (герб, прапор, гімн і столицю), має право вільного виходу зі складу федерації.

Федерація – це добровільне державно-правове об'єднання суверенних держав, у якому верховна влада належить спільним центральним органам, які здійснюють її як щодо кожного суб'єкта федерації, так і щодо всієї федерації.

Нетрадиційною є форма територіального устрою сучасної України, яка, за Конституцією, проголошена унітарною державою, але у своєму складі має тимчасово окуповану Автономну Республіку Крим.

Характеризуючи її територіальний устрій, слід брати до уваги, що наявність АРК у складі України не є підставою для визнання її федерацією, оскільки в основі федерації лежить договір суверенних держав про їх об'єднання в одну державу – федерацію, а між Україною і Кримською областю такого договору не було, оскільки вона була і залишається невід'ємною складовою України і самостійно вирішує лише питання,

віднесені до її відання Конституцією України. АРК має свою Конституцію, яку затверджує Верховна Рада України. Її правові акти не повинні суперечити Конституції та законам України. Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради та Ради міністрів АРК визначають Конституція і закони України. Правосуддя тут здійснюють суди, які належать до системи судів України.

Слід, однак, розуміти і те, що, зважаючи на традиційні уявлення про автономію, визнання України унітарною державою за наявності АРК, не є безспірним. Адже *автономія* (грец. *autonomia*) – це *право на самоврядування*.

Отже, **державна автономія** – *це самоврядування певної частини держави, здійснюване в межах, передбачених загальнодержавним законодавством*.

Розрізняють два різновиди автономії – *політичну* – у формі автономної республіки та *адміністративну* – у формі автономної області або округу.

Автономною республікою визнано суверенну державу, що входить до складу федеративної (союзної) держави на основі політичної автономії, тобто зі збереженням самостійної політичної правосуб'єктності, а отже, своєї території, найвищих органів державної влади, конституції, громадянства тощо.

Що ж стосується **автономної області** чи **округу**, то це традиційно адміністративна автономія, яка зазвичай відзначена національним складом населення, але входить до складу союзної (федеративної) республіки як її складова.

Імперія – *це держава, що складається з головної держави – метрополії та її колоній, які були нею завойовані*.

Унаслідок цього верховні органи влади тут є тільки в метрополії, а в колоніях діють лише місцеві адміністрації, які призначені верховною владою метрополії, наприклад Римська, Візантійська, Російська імперії.

Іноді розрізняють і *домініони* (лат. *dominium* – володіння, влада) – держави у складі Британської імперії, які отримали право повного самоврядування, стосовно третіх держав виступають як суб'єкти міжнародного права, але главою держави визнають британського монарха, який за пропозицією такої держави призначає її найвищу посадову особу – генерал-губернатора. Наприклад, Канада (із 1867 р.), Австралійський Союз (із 1901 р.), Нова Зеландія (із 1907 р.), а також Індія, Пакистан, Цейлон та інші країни, які, залишаючись у складі Співдружності, вибрали республіканську форму правління.

Офіційне визначення статусу домініонів було зроблене на конференції Британської Співдружності Націй у 1926 р.: «Вони є автономними утвореннями всередині Британської імперії, рівними за своїм становищем, жодним чином не підкореними один одному у своїх внутрішніх або зовнішніх справах, але об'єднаними своєю відданістю короні і вільно асоційованими як члени Британської Співдружності Націй».

Дехто вважає, що формою територіального устрою держави є її **конфедерація** (пізньолат. *confoederatio* – союзне об'єднання). Але **конфедерація** – це не держава, а тимчасове об'єднання суверенних держав для спільного вирішення ними окремих питань (воєнних, економічних, політичних та ін.).

Саме тому в конфедерації немає жодних ознак держави – ні спільної території, бо кожен її член функціонує в межах своїх державних кордонів, ні спільних органів влади тощо. Тут можливі лише спільні координуючі органи з тих питань, заради спільного вирішення яких ці держави об'єдналися. Конфедерація не є самостійним суб'єктом міжнародних відносин, оскільки ним залишається кожен із її членів. Із часом конфедерація або розпадається, або переростає у федерацію.

Отже, головними **ознаками конфедерації** є таке:

- кожен її член залишається суверенною державою;

- вона не має спільних найвищих органів влади, спільної території, громадянства, правової і податкової систем;
- повноваження спільних координуючих органів є чітко визначеними і обмеженими;
- загальні рішення ухвалюють за згодою всіх членів конфедерації;
- правовою основою відносин між членами конфедерації є не конституція, а договір між ними;
- спільний бюджет конфедерації складається не з податків, а внесків членів конфедерації;
- кожен її член має власні збройні сили.

Найвідомішими були такі конфедерації, як Нідерланди (1579-1795), США (1776-1787), Швейцарський Союз (1291-1798, 1815-1848), Німецький Союз (1815-1866), Сенегамбія (1981-1989).

Конфедерацією є і Британська Співдружність Націй, Європейська Співдружність тощо. Це організаційно оформлене об'єднання держав, які є асоційованими учасниками зі збереженням ними повного суверенітету і незалежності. В основу співдружності покладені міждержавний договір, статут, декларація, угоди, інші юридичні акти. Співдружність може мати перехідний характер: розвинутися в конфедерацію і навіть федерацію або, навпаки, призвести до роз'єднання.

Офіційно Швейцарською Конфедерацією називають і сучасну Швейцарію, нею вона була з 1291 р. Але за Конституцією 1848 р. була проголошена федеративною парламентською республікою [17, 19-22].

Політичний режим – це сукупність засобів і методів здійснення державної влади, які відображують її зміст і характер відносин особи і держави.

Характер політичного режиму визначено системою ознак, зокрема способом формування органів влади, можливістю реалізації волевиявлення народу у здійсненні державної влади, співвідношенням органів, що здійснюють законодавчі, виконавчі та судові повноваження, особливостями

розподілу владних повноважень між центральними і місцевими органами, роллю та умовами діяльності громадських організацій, правовим статусом особи тощо.

Але основою характеру політичного режиму є система методів здійснення державної влади. А оскільки ці методи можуть бути демократичними або недемократичними, то відповідно і політичний режим може бути демократичним або недемократичним. Однак це надто спрощений поділ режимів і за докладнішого їх розгляду розрізняють такі їхні види, як *ліберальний, демократичний, авторитарний, тоталітарний і деспотичний*.

Демократичний режим. Слово «*демократія*» походить із грецької і означає народовладдя (*demos* – народ, *kratos* – влада). Але іноді його застосовують і як форму держави, і як політичний режим, і як принцип організації та діяльності державних органів і громадських організацій. У словотворенні слово «*кратія*» використовуване часто. Як наслідок, розрізняють аристократію, бюрократію, охлократію, партократію тощо.

Отже, демократичний режим відзначений насамперед участю народу у здійсненні державної влади. За висловом Авраама Лінкольна, *демократія – це влада народу, яка здійснювана народом в інтересах народу*.

У сучасному конституціоналізмі основною формальною ознакою демократизму є конституційне закріплення принципу, що носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади є народ, а фактичною – фактична міра його реалізації.

Залежно від механізму участі народу у здійсненні державної влади розрізняють *пряму* (безпосередню) і *непряму* (представницьку) демократію.

Безпосередня демократія – безпосередня участь народу у здійсненні державної влади шляхом референдумів, виборів, зборів, сходів, віче тощо. А за **представницької демократії** державна влада здійснювана не безпосередньо народом, а через обраних ним представників до державних

органів, насамперед парламенту, у яких вони і представляють інтереси своїх виборців.

Слід брати до уваги, що в сучасних умовах демократичний режим є змішаним, оскільки передбачає елементи прямої демократії, якими є референдуми, вибори, збори, сходи, та елементи непрямой демократії, якими є обрання представників народу до органів державної влади.

Крім того, **ознаками демократичного режиму** є:

- визнання людини найвищою соціальною цінністю;
- верховенство закону в усіх сферах суспільного життя;
- рівноправність;
- багатопартійність;
- офіційне визнання принципу підпорядкування меншості більшості за одночасного забезпечення прав меншості та наявності механізмів запобігання свавіллю більшості;
- конституційне закріплення та фактична реалізація принципу ідеологічного і політичного плюралізму в усіх сферах суспільного життя;
- наявність і гарантованість загальноновизнаних прав і свобод;
- наявність і рівноправність різних форм власності;
- організація державної влади на засадах її поділу;
- визнання і гарантованість місцевого самоврядування, наявність офіційної і незабороненої опозиції державній владі тощо.

Наявність опозиції іноді визнано юридично, що є гарантією її діяльності. Наприклад, у Великій Британії, за Актом про міністрів корони 1937 р., лідером опозиції уряду його королівської величності визнано члена Палати громад, який є лідером найчисленнішої в палаті партії.

Залежно від ставлення до соціальних перетворень демократичний політичний режим може мати такі різновиди:

- **демократично-консервативний**, за якого до суспільних перетворень ставляться дуже обережно і намагаються все зберегти, як у «старі добрі часи»;

- *демократично-ліберальний*, за якого визнано необхідними і здійснювані окремі суспільні перетворення;

- *демократично-радикальний*, за якого в минулому позитивного не помічають, а тому намагаються жити за принципом «Ми власний, ми новий світ збудуємо...».

Авторитарний – це владний режим. Його ознаки: значне зосередження влади в руках однієї особи або групи осіб, обмеження загальноновизнаних прав, свобод та інших демократичних інститутів. Це зазвичай випадки, коли внаслідок державного перевороту до влади приходять політичні сили, які здійснюють її силовими методами, ігноруючи демократичні засоби управління соціальним життям.

Іноді авторитарний режим поділяють на два види – *революційний* і *стабілізаційний*. Зокрема, **революційний** – *спрямований на зміну типу суспільно-політичного розвитку*. А **стабілізаційний** – *зорієнтований на збереження існуючого суспільно-політичного ладу*. Він може мати на меті проведення мобілізаційних заходів на подолання труднощів, що виникли внаслідок надзвичайних обставин, а також у зв'язку з революційними рухами, загальносоціальною кримінальною злочинністю, іноземним втручанням.

Тоталітаризм – *це крайній вияв авторитарного режиму, який передбачає повний (тотальний) контроль держави над усіма сферами суспільного життя і поглинання нею цивільного суспільства*.

Основними ознаками тоталітарного політичного режиму є:

- зосередження неконтрольованої народом влади в руках правлячої верхівки – олігархії або однієї особи;

- абсолютне домінування виконавчої влади над законодавчою («диктатура виконавчої влади»);

- наявність правлячої партії, яка є ядром політичної системи суспільства, і її монопольне положення в цій системі (наприклад КПРС, а всі інші – заборонені);

- поєднання в одній особі вождя партії та глави держави і наділення його диктаторськими повноваженнями;
- законодавчо не передбачена юридична відповідальність глави держави і партії;
- формальний характер партійних і державних виборів;
- єдина ідеологія (наприклад тільки марксистсько-ленінська, а інші – заборонені);
- монополія влади центральних органів, без згоди яких жодне рішення місцеві органи влади не ухвалюють;
- реальне зосередження влади в руках партійної та державної бюрократії (номенклатури);
- монополія власності (наприклад тільки державна, а приватна – заборонена);
- офіційне декларування патерналістської функції держави;
- мілітаризація суспільного життя – левову частку державного бюджету витрачають на воєнні потреби, наука зорієнтована на вдосконалення воєнних технологій, а економіка – на виробництво зброї, усе населення готується «до праці та оборони»;
- управління народним господарством переважно не економічними, а політичними засобами;
- розв'язання як політичних, так і економічних проблем колективістськими та екстенсивними способами за рахунок величезних людських та економічних жертв;
- нав'язування публічного характеру всім аспектам суспільних відносин, колективістського мислення;
- домінування публічних інтересів над приватними під гаслом «спочатку дбай про Батьківщину, лише потім про себе» і необмежене втручання держави в особисте життя людини;
- легальне тотальне одержавлення всіх громадських інститутів;

- фактичне обмеження загальновизнаних прав і свобод, які офіційно проголошено, але не забезпечено;

- волюнтаризм, тобто вольове ігнорування об'єктивних закономірностей розвитку суспільства і навіть природи, прикладом якого була заборона приватної власності, приватного підприємництва, грандіозні плани повороту сибірських рік тощо;

- озгнудана популістська державна демагогія, за якої в засобах масової інформації лише оспівують успіхи держави, а будь-яку її критику кваліфікують як злочин;

- фактичний крайній вияв відчуження держави і суспільства, оскільки люди починають просто боятися держави, тощо.

Тоталітарними режимами були фашистські режими в Німеччині та Італії, сталінізм у СРСР, маоїзм у Китаї тощо.

Іноді зміст тоталітарного політичного режиму зводять до трьох складових: 1) рекламування тоталітарного режиму як рятівника суспільства; 2) перетворення держави на всеохоплюючий і всемогутній інструмент партії з необмеженою владою; 3) встановлення загальновизнаної та обов'язкової ідеології, що виправдовує і легітимує тоталітарний режим.

Деспотизм (тиранія) – необмежена влада і свавілля правителя, який спирається лише на каральні органи і здійснює свою волю лише грубими силовими методами. Це, наприклад, східні рабовласницькі деспотії – Вавилон, Ассирія, Єгипет, Мідія та ін.

Це історичний тип режиму, який базований був на рабстві, тому в сучасних умовах він вже неможливий, оскільки принципи відносин між державою і суспільством змінилися докорінно.

Лібералізм – це перехідний тип політичного режиму. Історично він виникає як наслідок боротьби проти абсолютизму, а тому на початковому етапі має співіснування необмеженої влади монарха та появу окремих первинних *демократичних інститутів*: наявність представницького

органу, конституції; запровадження таких основних прав і свобод, як право приватної власності; свобода конкуренції і ринку; скасування привілеїв дворянства і духовенства та допущення до участі у здійсненні державної влади вихідців із третього стану – буржуазії.

У сучасних умовах – це перехідний тип режиму від тоталітаризму до демократії. Саме такі режими мають переважна більшість пострадянських держав [17, 22].

1.4 Поняття правової держави та її основні ознаки

Ідея побудови правової держави має давню історію. Вважають, що в більш-менш завершеному вигляді вона була проголошена вже такими ранньобуржуазними ідеологами, як Г. Гроцій, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсон та ін., які спиралися на досвід минулого, досягнення попередньої соціальної, політичної та правової теорії і практики, історично сформовані та апробовані загальнолюдські цінності та гуманістичні традиції.

Узагальнення засадничих наукових уявлень про правову державу, сформульованих засновниками цієї теорії, дає підстави для висновку, що **правовою є держава, у якій:**

- діє система якісних законів, які висловлюють волю більшості і не суперечать поняттям про загальнолюдські цінності, закріпленим у міжнародно-правових актах. При цьому якість законів означає їхню якість і за змістом, і з формально-юридичного погляду. Якість за змістом насамперед означає, що закон базований на тих морально-етичних критеріях, які існують у певному суспільстві, а отже, є справедливим. Він справді висловлює волю більшості, проте не за рахунок волі меншості, а з її урахуванням, тобто базований на загальнолюдських принципах, закріплених у міжнародно-правових актах. А з позицій цих принципів «усі

люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Що ж до формально-юридичної якості закону, то це означає, що закон має бути сформульований зрозуміло, чітко та однозначно, а не як «дишло, куди повернув, туди й вийшло». Щоб ні закони, ні окремі правові норми не суперечили одні одним тощо;

- забезпечене верховенство права в усіх сферах суспільного життя, тобто пріоритет права над державою і особою, що зумовлює взаємну відповідальність особи перед державою, а держави перед особою;

- втілений у життя принцип демонополізації державної влади, тобто поділу державно-владних повноважень між органами, які їх здійснюють, що має сприяти незалежності, взаємоконтролю і взаємній відповідальності цих органів;

- найвищим органом, що покликаний розв'язувати суперечності, які виникають із правовідносин у такій державі, є суд;

- у центрі соціальної дійсності є людина, непорушність її прав, свобод і законних інтересів;

- діє чітка система органів контролю і нагляду за дотриманням законів і підтриманням правопорядку та ефективного впливу на осіб, які його порушують.

Тільки сукупність перелічених ознак дає підстави вважати державу правовою.

Правовою є держава, у якій забезпечені права, свободи та інтереси людини і в такий спосіб створені умови для функціонування цивільного суспільства.

А цивільним суспільством визнано такий спосіб організації суспільних відносин, за якого створені умови для реалізації прав і законних інтересів як суспільства в цілому, так і кожної особи зокрема.

Якщо в тоталітарних режимах втручання держави в усі сфери суспільного життя призводить до того, що суспільні відносини побудовані

переважно по вертикалі, із позицій влади - підпорядкування, то цивільне суспільство, яке базовано на демократичних засадах, являє собою систему переважно горизонтальних суспільних відносин, які побудовані на рівності їхніх учасників, особистій ініціативі, договірних засадах, особистих інтересах.

За статтею 1 Конституції, Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою.

У Конституції України закріплені такі основні принципи правової держави: верховенство права (стаття 8); визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, а головним обов'язком держави – утвердження і забезпечення прав і свобод людини, її відповідальність перед людиною за свою діяльність (стаття 3); гарантування права громадян на звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод (стаття 8); визнання народу носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади (стаття 5); здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову та наявність механізмів стримування владами одна одною (стаття 6); визнання і гарантування місцевого самоврядування (стаття 7); обов'язок органів державної влади та місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб діяти лише на підставі й в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами (стаття 19); здійснення правосуддя виключно судами, незалежність і недоторканність суддів, підпорядкування їх тільки законам (статті 124, 126); політична, економічна та ідеологічна багатоманітність суспільного життя (стаття 5), визнання рівності перед законом і судом і рівноправності громадян, невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини (стаття 21), гарантування іноземцям та особам без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, тих самих прав, що і громадянам України (стаття 26) тощо [17, 22].

1.5 Поняття і ознаки соціальної держави

Соціальна держава – це держава, яка визнає людину найвищою цінністю і з метою забезпечення кожному гідного рівня життя та інших соціальних прав здійснює перерозподіл суспільних благ відповідно до принципів соціальної справедливості, солідарності та субсидіарності.

Ознаками соціальної держави є:

- **проголошення людини найвищою цінністю.** Це означає, що будь-які інші цінності (політичні, релігійні, ідеологічні, майнові) не можуть мати пріоритет над цінністю життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки людини;

- **специфічна спрямованість на забезпечення соціальних прав** (прав другого покоління), тобто прав людини на соціальне і медичне забезпечення, працю, відпочинок, житло, освіту та ін. Ці права мають на меті забезпечити кожній людині достатній (гідний) рівень **життя**, тобто надати можливості, необхідні для її нормального фізіологічного, матеріального та духовного існування і вільного розвитку;

- соціальна держава ґрунтується на принципах **солідарності, соціальної відповідальності, соціальної справедливості та субсидіарності.** Так, солідарність і соціальна відповідальність обумовлюють обов'язки, які людська спільнота має щодо кожного свого члена і кожен член цієї спільноти має щодо неї («один за всіх і всі за одного»). Соціальна справедливість дає змогу об'єднанням та окремим особам із розподілом суспільних благ одержувати те, на що вони мають право. За принципом субсидіарності, втручання держави потрібне лише в тому разі, якщо суспільне саморегулювання не задовольняє вимог соціальної справедливості, особа не здатна самостійно забезпечити собі гідний рівень життя;

- **забезпечення перерозподілу суспільних благ.** Соціальна держава корегує первинний розподіл суспільних благ, який є наслідком функціонування ринку, перерозподіляє ці блага між соціальними групами. Цей перерозподіл дає змогу забезпечити всім членам суспільства гідний рівень життя; крім того, він спрямований на попередження значної соціальної нерівності;

- **існування соціальних обов'язків держави щодо своїх громадян;**

- **обов'язок політики соціального страхування,** яка передбачає розподіл ризиків між усіма членами суспільства, сплату внесків і надання допомоги з настанням страхового випадку.

Тема 2

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА

План

- 2.1 Поняття, загальні риси і види соціальних норм.
- 2.2 Поняття права та його ознаки.
- 2.3 Функції права.
- 2.4 Форми права.
- 2.5 Система права та система законодавства.
- 2.6 Поняття, ознаки і види норм права. Структура норми права.
- 2.7 Правове врегулювання суспільних відносин.

2.1 Поняття, загальні риси і види соціальних норм

Соціальні норми — це правила людського співжиття, що врегульовують відносини між людьми і спрямовують їхню діяльність у спільних інтересах.

Їхні відмінні ознаки:

- 1) соціальні норми є типовою моделлю (зразком) поведінки людини. Вони спрямовані на врегулювання всіх суспільних відносин;
- 2) соціальні норми мають загальний характер, тобто розраховані на багаторазове застосування;
- 3) виконання соціальних норм забезпечені певними засобами впливу (внутрішнє переконання людини, суспільний осуд, державний примус).

Види соціальних норм:

1) **норми моралі** (етичні норми) – відносно стійкі уявлення людей про добро і зло, справедливість і несправедливість. Мораль оцінює поведінку людини за допомогою понять «хороший» і «поганий». Норми моралі зазвичай не зафіксовані документально, вони існують як моральні орієнтири у свідомості людей. Наприклад, зрозуміло, що брехати – погано;

2) **норми права** – загальнообов'язкові, формально певні, встановлені або санкціоновані державою і забезпечені її примусовою силою правила поведінки. Наприклад, норма права наказує громадянам України щорічно подавати декларацію про доходи;

3) **релігійні норми** – правила поведінки вірян, які склалися на базі уявлень про Бога і бажану для нього поведінку. Ця група соціальних норм зафіксована у священних книгах християн, іудеїв, мусульман, буддистів – Біблії, Корані, Ведах, усних переказах. Норми релігії регулюють відносини вірян у рамках церкви чи інших релігійних організацій, порядок відправлення культових обрядів. Наприклад, до релігійних норм належать обов'язок православного християнина дотримуватися посту, обов'язок мусульманина здійснювати п'ять разів на день молитву;

4) **норми об'єднань громадян** (корпоративні норми від лат. *corporatio* – об'єднання, співтовариство), які регулюють відносини між їхніми членами і є статутами і рішеннями цих організацій – товариств, партій, профспілок та ін. Вони ґрунтуються на членстві в цих організаціях,

а їхньою специфікою є те, що вони висловлюють волю певного колективу, обов'язкові тільки для його членів, забезпечені передбаченими цим колективом заходами, не суперечать правовим нормам, наприклад статут Українського державного університету залізничного транспорту;

5) *звичай і традиції* – стихійно сформовані, передавані з покоління в покоління правила буденної поведінки, наприклад звичай тиснути один одному руку при зустрічі, традиція зустрічати Новий рік;

б) *естетичні норми* – відносно мінливі уявлення людей про прекрасне і потворне. Ці норми люди наслідують часто не цілком свідомо (вибір одягу, манера поведінки).

Виконання більшості соціальних норм забезпечені недержавними засобами: громадським осудом, санкціями з боку об'єднань громадян і церкви (наприклад виключення з партії, покаяння або відлучення від церкви). Держава забезпечує тільки норми права.

Характеризуючи соціальні норми, можна скористатися й іншими підставами їх класифікації. Основне призначення соціальних норм – бути засобом врегулювання суспільних відносин. І у цьому вони збігаються, але між ними є і ряд істотних відмінностей [17].

2.2 Поняття права та його ознаки

Поняття «право» можна тлумачити двояко: як систему норм, що регулюють суспільні відносини, тобто *право в об'єктивному розумінні*, і *право суб'єктивне*, тобто визначені законодавством повноваження конкретної особи – суб'єкта правовідносин на певні дії або цінності, наприклад право на працю, відпочинок, конкретну річ. У юридичній практиці застосовують обидва значення цього поняття, що зобов'язує чітко уявити, про що йдеться в конкретному випадку.

Розрізняють поняття «природне право» і «позитивне право».

Право – це система загальнообов'язкових, формально-визначених, встановлених і охоронюваних державою правил поведінки, що регулюють суспільні відносини і виражають міру свободи і справедливості.

Ознаки права:

1) **загальнообов'язковість**. Правові приписи адресовані всім учасникам правових відносин і обов'язкові для них;

2) **нормативність**. Право складається з правил загального характеру, розрахованих на неодноразове застосування. Право є рівним масштабом і моделлю поведінки людей;

3) **формальна визначеність**. Правові норми зазвичай фіксують у письмовому вигляді, вони мають чітку логічну структуру. Право встановлює певні рамки поведінки людини, однозначно формулюючи її права та обов'язки;

4) **системність**. Право являє собою цілісну систему взаємопов'язаних норм, у якій для кожної норми є своє, строго певне місце і взаємозв'язок з іншими нормами;

5) **зв'язок з державою**. Право пов'язане з державою перш за все тим, що правові норми встановлює або санкціонує держава. Право охоронне державним примусом;

6) **регулятивність**. Право є регулятором суспільних відносин, і в цьому полягає його головна соціальна цінність;

7) **вираз міри свободи і справедливості**. Право нерідко називають математикою свободи. Дійсно, право втілює основні права та свободи людини, надає людині легальну можливість реалізувати свої інтереси, не порушуючи прав і свобод інших людей. Крім того, воно встановлює баланс між поведінкою людини та її соціальним становищем (справедливість). У цьому полягає особистісна цінність права [17, 22].

2.3 Функції права

Функції права – це основні напрями впливу права на свідомість і поведінку суб'єктів суспільних відносин із метою вирішення конкретних завдань.

Соціальне призначення права, а отже, і його основна функція полягає в тому, що воно є нормативним і загальнообов'язковим засобом врегулювання суспільних відносин.

Але право виконує і багато інших функцій, які можна класифікувати за різними підставами.

За сферою правового впливу серед них розрізняють:

- *економічну*, тобто регулювання економічних відносин і в такий спосіб забезпечення стабільного функціонування суспільства шляхом охорони існуючих форм власності та прав власників, регламентування господарських відносин та ін.;

- *політичну*, тобто визначення і охорона суспільного і державного ладу, регламентування суспільних, у тому числі політичних, відносин тощо;

- *ідеологічну*, тобто формування суспільної свідомості шляхом правового визнання або заборони певних ідеологій;

- *екологічну*, тобто регламентування екологічних відносин, встановлення відповідальності за негативний вплив на навколишнє природне середовище тощо;

- *культурно-виховну*, тобто регламентування відносин у сфері освіти, культури, науки та ін.;

- *спеціально-юридичну*, здійснювану за допомогою специфічних юридичних засобів (видання нормативних та індивідуальних правових актів).

За характером впливу на суспільні відносини розрізняють такі функції права:

- *статична* – закріплення і сприяння стабілізації існуючих суспільних відносин;

- *динамічна* – сприяння виникненню і розвитку нових суспільних відносин;

- *установча* – первинне заснування певних соціальних інститутів;

- *інтегративна* – системоутворюючий вплив на суспільні відносини;

- *охоронна* – охорона суспільних відносин від небажаних на них впливів;

- *запобіжна* – запобігання виникненню небажаних суспільних відносин.

За характером впливу права на свідомість і поведінку суб'єктів суспільних відносин його функції поділяють:

- на *нормативно-регулюючу* – регламентування поведінки суб'єктів суспільних відносин шляхом визначення їхніх прав і обов'язків, визначення юридичних фактів, що зумовлюють виникнення, зміну чи припинення правовідносин тощо;

- *інформаційну* – доведення до відома суб'єктів суспільних відносин змісту державної волі, втіленої у правових нормах;

- *комунікативну* – сприяння організації правовідносин між різними їхніми учасниками;

- *орієнтаційну* – визначення ціннісних критеріїв поведінки (що добре, а що погано; що можна, а що заборонено тощо);

- *виховну* – вплив на формування світогляду і правосвідомості суб'єктів суспільних відносин;

- *охоронну (захисну)* – охорона соціальних цінностей від посягань на них шляхом визначення як цих цінностей, так і заходів примусового впливу, що можуть бути застосовані за такі посягання.

За сферою, на яку вони поширені, розрізняють:

- *загальноправові*, притаманні всім галузям права;

- *міжгалузеві*, притаманні кільком галузям права;
- *галузеві*, притаманні лише одній галузі права;
- *правових інститутів*, притаманні лише окремим правовим інститутам;
- *норм права*, які властиві лише окремим правовим нормам.

На відміну від функцій держави, які можуть змінюватися, функції права є стабільними і виконуваними ним постійно.

З'ясування функцій права в цілому, як і функцій кожної його галузі, зокрема, має методологічне значення, оскільки вони є допоміжним критерієм розмежування системи права на галузі (разом із предметом і методами правового врегулювання). Якщо брати до уваги, що право насамперед виконує регулятивну та охоронну функції, то окремі його галузі можуть виконувати переважно регулятивну, як, наприклад, цивільне право, або охоронну, як, наприклад, кримінальне право. Хоча кожна галузь права більшою чи меншою мірою виконує й інші функції.

З'ясування функцій кожної галузі права має важливе й практичне значення, оскільки сприяє ефективності його використання. Адже чітке уявлення про те, які завдання можуть бути вирішені з використанням норм конкретної галузі права, дає підстави для вирішення питання про найдоцільніше врегулювання та найефективніше вирішення конкретного питання за допомогою саме якоїсь певної галузі [17].

2.4 Форми права

Є кілька тлумачень поняття «джерела (форми) права», тому іноді розрізняють джерела права в матеріальному та джерела права у формально-юридичному значеннях.

Джерело права – матеріальні умови життя суспільства (суспільні відносини), вимоги яких закріплені у правових нормах.

Джерело права – воля держави, закріплена у правових нормах.

Іноді під **джерелами права** розуміють механізм (технологію) створення правових норм. Зазвичай таким механізмом є нормотворча діяльність уповноважених органів, яка спрямована на створення правових актів.

Однак найчастіше під джерелами права розуміють **правові акти, що містять правові норми** (джерела права у **формальному розумінні**). А оскільки такі акти можуть набувати різної форми, то розрізняють і форми права, тобто форми висловлення державно-владних велінь.

Як відомо, **джерела права** можуть набувати таких форм, як *нормативний акт, правовий прецедент, правовий звичай і нормативний договір*.

Нормативний акт – це офіційний письмовий документ, виданий уповноваженим органом у встановленій формі, який містить правові норми, що врегульовують певну групу однорідних суспільних відносин.

Ознаками нормативного акта є те, що він:

- виданий уповноваженими органами держави або народом шляхом референдуму;
- містить нові правові норми або скасовує чи змінює старі;
- має чітко формулювати права та обов'язки осіб, на яких він поширений;
- має форму письмового акта-документа та обов'язкові реквізити:
 - а) вид акта (закон, указ, постанова); б) найменування органу, який ухвалив акт (парламент, президент, уряд, місцевий орган влади); в) заголовок (деякі акти, наприклад розпорядження Кабінету Міністрів можуть бути ухвалені без заголовка); г) дата ухвалення акта; д) номер акта; е) дані про посадову особу, яка підписала акт;
- опублікований у визначених законодавством офіційних джерелах.

Правовий прецедент – це перше рішення суду або адміністративного органу з конкретної справи, яке стало обов'язковим

правилом для розв'язання подальших аналогічних випадків (є характерним для англосаксонської системи права).

Оскільки судова практика набуває все більшого значення і в Україні, то в наукових колах обстоюють ідею про необхідність визнання за судами права не тільки на правозастосовчу, а і правотворчу діяльність, яка могла б сприяти заповненню прогалин у правовому врегульовуванні та усуненню суперечностей у чинному законодавстві. І такий погляд заслуговує на увагу. Адже фактично в Україні окремі рішення судів також мають нормативний характер. Зокрема, це насамперед рішення Конституційного Суду, які можуть зумовлювати наслідки загального значення і набувати нормативно-правового характеру, оскільки він, здійснюючи офіційне тлумачення закону, іноді не лише часто скасовує окремі його положення, а й встановлює нові нормативні розпорядження. Отже, Конституційний Суд фактично є суб'єктом законодавчої діяльності.

Подібні функції виконує і Пленум Верховного Суду, оскільки його постанови кваліфікують не просто як коментарі до закону, а і коментарі, які мають нормативний характер. А у випадках висловлення позиції з конкретної справи його постанова набуває своєрідного судового прецеденту. Це дає підстави для висновку, що в Україні де-факто правовий прецедент існує і лише не визнаний офіційно.

Правовий звичай – це звичай, який у практиці суспільних відносин існував як неписане правило незалежно від волі держави, а іноді всупереч їй, але з часом був санкціонований (узаконений) державою і став офіційним правилом.

Нормативний договір – це договір, у якому висловлена узгоджена воля кількох суб'єктів правовідносин, що врегульовує відносини між ними, а іноді стає обов'язковою і для інших суб'єктів цих відносин.

Наприклад, Конституційний договір між Президентом України і Верховною Радою України «Про основні засади організації та

функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 р.; колективний договір у трудових правовідносинах; міжнародний договір тощо.

Іноді, особливо в міжнародному праві, формою права визнають і **правову доктрину**, змістом якої є *правові ідеї чи принципи, розроблені вченими з метою удосконалення правового врегулювання суспільних відносин і визнані державою як обов'язкові*.

2.5 Система права та система законодавства

Однією з найважливіших властивостей права є його системність, тобто розподіл права на окремі структурні елементи, узгоджені та взаємопов'язані. Системна побудова права має важливе значення, оскільки дає змогу більш повно і точно розтлумачити окремо взятую норму права і правильно застосувати її на практиці.

Система права – це внутрішня структура діючого права, що складається з галузей, інститутів і норм права.

Центральною ланкою системи права є галузь права.

Галузь права – це система правових норм, які властивими їм методами врегульовують відносини у певній сфері суспільного життя.

В основі поділу права на галузі та інститути лежать два критерії: предмет і метод правового врегулювання.

Кожна галузь має свій набір принципів і загальних положень, специфічних засобів і прийомів правового врегулювання.

Предмет правового врегулювання – це галузь громадських відносин, яку регулює певна галузь, це те, що підлягає регулюванню. Наприклад, галузь цивільного права України регулює майнові та особисті немайнові відносини громадян і юридичних осіб.

Предмет правового врегулювання унікальний для кожної галузі права.

Метод правового врегулювання – це прийоми і способи впливу права на суспільні відносини та їхніх учасників, це те, як право впливає на них.

Характеризуючи методи правового врегулювання, їх класифікують за різними підставами.

За змістом правового впливу на суб'єктів правовідносин серед методів правового врегулювання розрізняють:

- **зобов'язання**, тобто покладання на осіб обов'язку діяти певним чином;
- **дозвіл**, тобто надання особам права на певні дії або утримання від певних дій;
- **уповноваження**, тобто надання конкретним особам права на владно-розпорядчі дії щодо інших осіб;
- **заборону**, тобто покладання на осіб обов'язку утримуватися від певних дій;
- **обмеження**, тобто заборону вчиняти окремі дії;
- **рекомендації**, тобто пропозиції діяти певним, зазвичай найдоцільнішим, чином;
- **встановлення**, тобто визначення мети, завдань і принципів діяльності;
- **заохочення**, тобто моральне або матеріальне стимулювання особи до певних дій;
- **примус**, тобто вольовий вплив на свідомість і поведінку суб'єктів правовідносин з метою змусити їх діяти певним чином або утримуватися від певних дій.

Основні методи правового врегулювання:

1) **імперативний метод** – це метод безумовних владних приписів, який встановлює зазвичай обов'язки і заборони. Його використовують переважно

в кримінальній, адміністративній і деяких інших галузях права. Імперативні норми права не можуть бути змінені за домовленістю між учасниками правового відносини;

2) **диспозитивний (автономний) метод** являє собою передбачену нормами права можливість суб'єктів правовідносин вибрати один із запропонованих цими нормами способів дій. Цей метод більше притаманний цивільному, комерційному праву і т. п.;

3) **метод заохочень (стимулів)** властивий в основному трудовому праву, де діють пільгові системи, спрямовані на стимулювання моральної та матеріальної зацікавленості працівників;

4) **метод обмежень** передбачає встановлення заборон і покарань за порушення заборон, що властиво адміністративному і кримінальному праву;

5) **метод координації** типовий для процесуальних галузей права, де позивач і відповідач, інші учасники судового розгляду знаходяться в однаковому процесуальному становищі один перед одним, законом і судом, їхні відносини характеризує самостійність. Цей метод характерний також для цивільного та сімейного права: учасники громадянського договору не підпорядковані одне одному, подружжя має рівні права і обов'язки;

б) **метод субординації** (і власного наказу) припускає нерівність учасників правових відносини, підпорядкованість одного з них іншому. Він, зокрема, характерний для адміністративного права.

Галузь права у свою чергу являє собою підсистему, що складається з інститутів права.

Правовий інститут – це група правових норм у межах конкретної галузі права, що врегульовує певну групу якісно однорідних суспільних відносин у межах певного їхнього виду.

Наприклад, галузь цивільного права України включає такі інститути, як інститут права власності, інститут авторського права, інститут зобов'язального права, інститут спадкування та ін.

Інститут права складається з норм права, які є первинними елементами, осередками системи права.

Саме тому іноді поняття «система права» визначають як систему чинних правових норм конкретної держави.

Структура правової системи – це внутрішня організація чинних правових норм держави, яка передбачає наявність і певний взаємозв'язок її складових: галузей права, правових інститутів і конкретних правових норм.

Система законодавства

Система законодавства — це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів даної держави.

Структура системи законодавства — це комплекс взаємопов'язаних і взаємодіючих чинних нормативно-правових приписів, що вміщені в нормативно-правових актах, який виражений у їхній єдності й узгодженості, а також розподілі за галузями, інститутами, іншими групами законодавства.

Розрізняють **вертикальну** (ієрархічну) і **горизонтальну** (галузеву) структуру законодавства.

Ієрархія в широкому сенсі слова означає порядок підпорядкування нижчих форм вищим. За вертикальної структури законодавства нормативно-правові акти розташовані в певному ієрархічному порядку залежно від юридичної сили (значущості). На вершині законодавчої піраміди знаходиться конституція і/або конституційні закони, яким мають відповідати всі нормативно-правові акти держави. Щаблем нижче в ієрархії законів знаходяться звичайні (поточні) закони. До системи законодавства держави включено також міжнародні договори, ратифіковані парламентом. Нижче розташовані підзаконні акти.

Міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, можуть мати як конституційний, так і звичайний характер. Наприклад, Європейська конвенція захисту прав людини і свобод, безсумнівно, має

конституційний «ранг», а Договір України та Литовської Республіки про соціальне забезпечення – статус звичайного закону.

Закони та підзаконні акти мають свою внутрішню структуру: закон – преамбулу (вступ), розділи (глави), статті; підзаконний акт – розділи і пункти.

Крім такої – ієрархічної, вертикальної будови, система законодавства поділяється також за *галузеву* ознакою (за горизонталлю) на конституційне, адміністративне, цивільне, цивільно-процесуальне, сімейне, трудове, кримінальне, кримінально-процесуальне та інше законодавство.

Система законодавства і система права являють собою дві сторони, два аспекти однієї і тієї самої сутності - права. Система права включає, крім нормативно-правових актів, інші джерела права (правові звичаї, юридичні прецеденти, нормативні договори).

2.6 Поняття, ознаки і види норм права. Структура норми права

Правова норма – *це певне правило поведінки, яке:*

- встановлюване державою і виражає її волю;
- має публічний характер, тобто є офіційним правилом поведінки, яке встановлює або весь народ, або відповідна громада, або уповноважені державні органи;
- встановлено і доведено до відома суб'єктів, на яких воно поширено, згідно з визначеною законодавством процедурою;
- має регулятивний характер, тобто встановлює певні правила і в такий спосіб визначає зразки (еталони, моделі, стандарти) поведінки суб'єктів суспільних відносин;
- є загальним, тобто не має конкретного чітко визначеного адресата, а поширено на всіх суб'єктів правовідносин;
- є обов'язковим для виконання всіма суб'єктами права;

- є формально визначеним, тобто таким, що чітко формулює висловлене у ньому правило;
- закріплене у правовому акті (законі, підзаконному акті);
- забезпечено заходами державного впливу: виховного, заохочувального, примусового, карального тощо;
- держава охороняє, а тому його порушення зумовлює особливі наслідки – правові санкції.

Зазвичай незнання правової норми не звільняє від відповідальності за її порушення.

Правова норма – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, що встановлює і охороняє держава.

Хоча правова норма є первинним і неподільним елементом правової системи, вона має власні складові та певний їхній взаємозв'язок, які визначають її структуру.

Структура правової норми – це її внутрішня конструкція, що передбачає наявність і певний взаємозв'язок її складових.

Зазвичай правова норма складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції та санкції, які можуть бути абсолютно визначеними, відносно визначеними та альтернативними.

Гіпотеза (припущення) – це умови, у яких діє конкретне правило і за наявності яких воно має бути виконане.

Такими умовами можуть бути час, місце, коло суб'єктів, певні обставини тощо, а тому, характеризуючи гіпотезу, слід відповісти на такі запитання: де? коли? хто? у яких випадках? за яких умов?

В абсолютно визначеній гіпотезі дано вичерпний перелік обставин, за наявності або відсутності яких діє певне правило, у відносно визначеній такий перелік відсутній, а в альтернативній – дія норми пов'язана з однією або кількома обставинами.

Диспозиція (лат. *dispositio* - розпорядження, настанова) – це саме правило поведінки (права або обов'язки учасників правовідносин), тобто це вказівка на те, якою має бути поведінка визначених гіпотезою суб'єктів за наявності умов, передбачених нею.

Абсолютно визначена диспозиція чітко визначає права і обов'язки, відносно визначена – не містить чіткого переліку, а альтернативна – вказує на кілька можливих варіантів дій.

Санкція – це, з одного боку, примусові заходи або інші несприятливі наслідки особистого, майнового або іншого характеру, які держава може застосувати за порушення певної правової норми, а з іншого – заохочувальні заходи: премії, підвищення в посаді тощо (заохочувальні санкції), які держава може застосовувати за належне виконання правових норм.

Серед санкцій розрізняють **абсолютно визначені**, які точно визначають вид і міру відповідальності, наприклад розмір штрафу; **відносно визначені**, які визначають лише вищу і нижчу межу покарання, наприклад від 7 до 15 років; **альтернативні**, які вказують на можливість застосування одного з перелічених заходів впливу, «або... або» тощо.

Санкції класифікують і за іншими підставами:

- залежно від **змісту заходів** впливу, які вони передбачають, розрізняють кримінально-правові, цивільно-правові, адміністративно-правові, дисциплінарні та ін.;

- **характеру** впливу на порушника – каральні (штрафні), відновлювальні, компенсаційні, заохочувальні, запобіжні (превентивні) тощо.

Слід зважити, що поняття «норма права» («правова норма») і «стаття нормативного акта» (як і система права та система законодавства) не тотожні, оскільки **правова норма** – це *теоретична конструкція*, тобто поняття, а **стаття нормативного акта** – це *форма і спосіб її практичного викладу*. Саме тому правова норма може бути викладена як в одній, так і різних статтях нормативного акта або навіть різних правових актах. Водночас іноді у статті закону може бути викладено кілька правових норм.

А залежно від того, як окремі елементи правової норми викладені у статтях нормативного акта, розрізняють прямий, відсильний і бланкетний способи їх викладу.

За прямого способу викладу всі елементи правової норми (гіпотеза, диспозиція і санкція) сформульовані в одній статті нормативного акта.

За відсильного способу викладу одні елементи правової норми викладені в одній статті, а інші – в інших статтях цього ж нормативного акта, до яких і відсилає ця стаття.

За бланкетного способу викладу одні елементи правової норми (зазвичай гіпотеза і санкція), викладені у статті одного, а інші (зазвичай диспозиція) – у статтях іншого нормативного акта.

Перелічені три елементи має переважна більшість правових норм, але з цього правила є винятки, оскільки існують різні види правових норм. Зокрема, відомі *норми-дефініції (визначення), норми-принципи, норми-переліки* тощо, які мають специфічну конструкцію. Прикладом цього можуть бути і норми Конституції, які не містять санкції.

Багатогранний характер правових норм дає підстави для їх класифікації за різними ознаками.

Так, залежно від виду суспільних відносин, що врегульовувані конкретними нормами, а отже від галузі права, до якої вони належать, правові норми поділяють на *норми конституційного, адміністративного, цивільного, господарського, трудового, кримінального, сімейного та інших галузей права*.

За характером правового акта, до якого норми належать, розрізняють *норми законів і норми підзаконних актів*.

Залежно від суб'єктів правотворчості розрізняють *норми органу законодавчої влади, глави держави, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування* тощо.

Залежно від суб'єктів, на яких поширено правові норми, розрізняють *загальні*, що поширені на все населення, *спеціальні*, що

поширені на визначене коло суб'єктів, та *індивідуальні*, що стосуються конкретних осіб.

Відповідно до **змісту функцій**, що виконувані нормами, розрізняють регулятивні, охоронні та спеціалізовані норми.

Регулятивні норми визначають порядок відносин між їхніми учасниками через встановлення їхніх прав і обов'язків.

Охоронні норми визначають цінності, що взяті під охорону державою і передбачають заходи примусового впливу, які мають бути застосовані до осіб, які посягають на ці цінності.

Спеціалізовані норми забезпечують дію регулятивних і охоронних норм. Вони не є самостійною нормативною основою для виникнення правовідносин, а являють собою узагальнені правові положення, наприклад норми дефініції (визначення), норми принципу тощо.

Залежно від характеру правил, які встановлені цими нормами, а отже, і характеру впливу на адресата регулятивні норми поділяють на зобов'язувальні, заборонні, уповноважувальні та дозвільні:

- *зобов'язувальні* норми накладають на суб'єктів правовідносин обов'язок діяти згідно з визначеними в них правилами;

- *заборонні* норми зобов'язують утримуватися від заборонених ними дій;

- *уповноважувальні* – надають право суб'єктам права вчиняти визначені в них дії, наприклад застосувати заходи примусу;

- *дозвільні* норми надають право діяти певним чином або утримуватися від певних дій, наприклад укладати договори, оскаржувати дії посадових осіб.

Залежно від категоричності вимог, які закріплені у правових нормах, розрізняють імперативні, диспозитивні та рекомендаційні норми.

Імперативні норми зобов'язують безумовно дотримуватися встановлених у них правил, невиконання яких зумовлює правові наслідки.

Наприклад, недодержання вимоги нотаріального посвідчення договору, коли, за законодавством, це є обов'язковим, зумовлює його недійсність; скоєння злочину зумовлює кримінальну відповідальність тощо.

Диспозитивні норми допускають варіанти в поведінці учасників правовідносин. Наприклад, якщо норма допускає і усну, і письмову форми договору, то яку з них вибрати в конкретному випадку, можуть визначати самі його учасники.

Рекомендаційні норми не є обов'язковими для виконання, але вони орієнтують учасників правовідносин на найдоцільніший варіант поведінки, а тому порушення таких норм правових наслідків не зумовлює.

Залежно від характеру правовідносин, що врегульовувані правовими нормами, розрізняють норми *матеріального* і *процесуального права*.

Матеріально-правові норми визначають права і обов'язки учасників правовідносин. Це, наприклад, норми цивільного, кримінального, трудового права тощо.

А процесуальні норми визначають порядок (процедуру) реалізації прав і обов'язків, встановлених матеріально-правовими нормами. Наприклад, порядок досудового слідства і судового розгляду кримінальних справ визначений нормами кримінально-процесуального права, порядок розгляду цивільних справ - нормами цивільно-процесуального права і т. д.

Наведений перелік видів правових норм не є вичерпним, їхню класифікацію можна продовжити і за іншими ознаками. Наприклад, **за обсягом чинності**, що передбачений їхньою гіпотезою, правові норми поділяють на *загальні, тимчасові, місцеві, спеціальні та надзвичайні*. Залежно від черговості їх виникнення розрізняють *первинні* і *похідні* норми тощо [17].

2.7 Правове врегулювання суспільних відносин

Суспільні відносини можна класифікувати за різними підставами, у тому числі залежно від того, яким видом соціальних норм вони врегульовані. Тому особливе місце в системі суспільних відносин належить правовідносинам.

Правовідносини – це аспекти суспільних відносин, які врегульовані правовими нормами і учасники яких є носіями прав і обов'язків, визначених цими нормами.

У найзагальніших рисах особливістю правовідносин є те, що вони виникають, здійснюювані, змінювані і припинені лише на основі і згідно з приписами правових норм. А це означає, що саме правовими нормами визначено, хто може бути учасником цих відносин, підстави та умови їх виникнення, з приводу яких об'єктів вони можуть відбуватися, який порядок їх здійснення тощо.

Крім того, характеризуючи правовідносини, зазвичай підкреслюють таке:

- вони є різновидом суспільних відносин;
- вони є результатом свідомої та цілеспрямованої поведінки людей (божевільні та інші живі істоти не можуть бути суб'єктами правовідносин, вони можуть бути лише їхніми об'єктами);
- вони є вольовими відносинами, оскільки в них виявлена як воля держави, яка їх урегульовує, так і воля їхніх учасників, які реалізують у них свої інтереси;
- підставами їх виникнення, зміни і припинення є правові норми та юридичні факти;
- вони зазвичай мають двосторонній характер і є виявом взаємозв'язку між їхніми учасниками, який виявлено через взаємні права та обов'язки, повноваження та відповідальність;

- вони охоронні державою та забезпечені заходами державного впливу.

Структура правовідносин – це їхня внутрішня організація, яка передбачає наявність і певний взаємозв'язок їхніх складових (елементів).

У структурі правовідносин розрізняють такі елементи, як їхні суб'єкти, тобто учасники правовідносин, зміст, тобто суть правовідносин, об'єкти правовідносин, тобто ті соціальні цінності, з приводу яких їхні учасники і вступають у ці відносини. Сукупність цих елементів охоплено поняттям «склад правовідносин».

Правовідносини класифікують за такими підставами.

Залежно від виду суспільних відносин, у сфері яких вони здійснювані, а отже, і галузей права, нормами яких вони врегульовані, розрізняють *конституційні, фінансові, адміністративні, цивільні, сімейні, трудові* та інші правовідносини.

Залежно від характеру об'єктів, з приводу яких вони відбуваються, виділяють *майнові* та *немайнові* відносини.

Залежно від суб'єктів, які є їхніми учасниками, розрізняють *відносини між фізичними і відносини між юридичними особами*, а також змішані, тобто *відносини фізичних осіб із юридичними і навпаки*.

Залежно від кількості суб'єктів, які беруть у них участь, розрізняють *прості* та *складні* правовідносини.

Залежно від ступеня визначеності кола суб'єктів, які виступають сторонами у правовідносинах, розрізняють *абсолютні* та *відносні* правовідносини.

В **абсолютних правовідносинах** точно визначені учасники лише однієї сторони – носії суб'єктивних прав, а всі інші учасники цих відносин, коло яких не визначене, зобов'язані утримуватися від порушення їхніх законних прав та інтересів.

У **відносних правовідносинах** точно визначені всі їхні учасники, як ті, що наділені конкретними правами, так і ті, що наділені конкретними обов'язками. Такими правовідносинами є будь-яке цивільне зобов'язання, що виникає із договорів.

Залежно від підстав їх виникнення розрізняють *договірні* та *позадоговірні* (наприклад деліктні та управлінські) правовідносини.

За тривалістю часу, протягом якого вони відбуваються, розрізняють *триваючі*, *короткочасні* та *одноактні* правовідносини.

Залежно від функціонального призначення розрізняють *регулятивні* та *охоронні* правовідносини.

Залежно від характеру обов'язків розрізняють правовідносини *активного* та *пасивного* типу. Правовідносини активного типу зобов'язують здійснити певні дії на користь іншої сторони. А правовідносини пасивного типу зобов'язують утриматися від небажаних для іншої сторони дій.

Залежно від характеру правових норм, на основі яких вони виникають, а отже, і субординації у правовому врегульовуванні розрізняють *матеріально-правові* правовідносини, тобто такі, що виникають на основі норм матеріального права, і *процесуально-правові*, що виникають на основі норм процесуального права і є похідними від матеріально-правових норм, наприклад кримінально-процесуальні, цивільно-процесуальні, господарсько-процесуальні тощо.

Залежно від особливостей розподілу прав і обов'язків між їхніми суб'єктами розрізняють *односторонні*, кожна зі сторін у яких має або лише права, або лише обов'язки (договір дарування, договір позички), і *дво-* та *багатосторонні*, кожна зі сторін у яких має як права, так і обов'язки (договір купівлі-продажу, майнового найму, підряду тощо).

Правовідносини є основним засобом реалізації права.

Суб'єкти правовідносин: поняття і види

Суб'єкти правовідносин – це їхні учасники. Ними є особи, серед яких насамперед розрізняють фізичних і юридичних осіб.

Фізичні особи – це люди, але у правовідносинах залежно від їхнього правового статусу серед фізичних осіб розрізняють громадян, іноземців та осіб без громадянства.

Юридичні особи – це організації, підприємства, товариства і установи, які створені у визначеному законодавством порядку і можуть бути самостійними учасниками правовідносин.

Розрізняють також *індивідуальних* і *колективних* суб'єктів правовідносин.

Зокрема, індивідуальними суб'єктами правовідносин є окремі фізичні особи – громадяни, іноземці та особи без громадянства.

А серед колективних суб'єктів правовідносин розрізняють:

✓ державні утворення: а) державу в цілому; б) державні органи та установи; в) адміністративні одиниці; г) державні підприємства і господарські організації та їх об'єднання;

✓ недержавні утворення: а) соціальні спільноти – народи, нації, національні меншини, територіальні громади; б) трудові колективи; в) об'єднання громадян – політичні партії, громадські та релігійні організації; г) приватні юридичні особи та ін.

Характеризуючи суб'єктів правовідносин, слід розрізняти поняття «суб'єкти» (учасники) правовідносин і «сторони» у правовідносинах, оскільки стороною у правовідносинах може бути кілька суб'єктів.

Отже, **сторонами у правовідносинах є не всі їхні учасники, а лише ті, права і обов'язки яких є змістом зобов'язальних правовідносин.**

Іноді учасниками правовідносин можуть бути і **треті особи**, які вступають у відносини, що виникли поза їхньою волею та між іншими особами, з метою захисту власних прав та інтересів, що впливають із цих відносин.

Традиційно вважають, що особливістю правового статусу суб'єктів правовідносин є наявність у них **правосуб'єктності**, яка включає їхню **правоздатність** і **дієздатність**. А з притягненням особи до юридичної відповідальності розрізняють **деліктоздатність** і **осудність**.

Правосуб'єктність осіб – це передбачена нормами права здатність бути учасниками правовідносин.

Іноді розрізняють **загальну**, яка поширена на всіх осіб, **спеціальну**, яка поширена на певне коло осіб, **індивідуальну**, якою наділені окремі особи, правосуб'єктність.

Правоздатність – це здатність особи мати права і обов'язки.

Правоздатність фізичних осіб настає з моменту їхнього народження і припиняється з моментом смерті.

Дієздатність – це здатність особи своїми діями реалізовувати свої права та обов'язки.

Змістом дієздатності є здатність своїми діями набувати для себе прав та обов'язків, самостійно їх здійснювати, своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати, відповідати за невиконання своїх обов'язків і свою протиправну поведінку.

Обсяг дієздатності фізичних осіб може розрізнятися. Так, цивільне законодавство за обсягом дієздатності традиційно розрізняло осіб **дієздатних у повному обсязі** (тобто тих, які досягли 18 років або вступили у шлюб); **обмежено дієздатних** (тобто осіб у віці від 15 до 18 років або до моменту вступу в шлюб); **недієздатних** (тобто осіб, у віці до 15 років); **обмежених у дієздатності рішенням суду** (тобто осіб, які внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними чи токсичними засобами ставили себе і свою сім'ю в тяжке матеріальне становище); **визнаних судом недієздатними** (тобто осіб, які внаслідок хронічної душевної хвороби або слабоумства не розуміють характеру або значення своїх дій або не можуть ними керувати).

Деліктоздатність – це здатність особи відповідати за вчинені правопорушення.

Осудність – це стан людини, коли вона розуміє характер і значення своїх дій і може керувати ними.

Неосудність – це стан людини, коли вона внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, слабоумства або іншого хворобливого стану психіки не усвідомлює своїх вчинків або не може керувати ними, що виключає можливість її відповідальності за ці вчинки.

Підставами виникнення, зміни або припинення правовідносин є **юридичні факти**.

Юридичні факти – це обставини, що виникли в житті певних суб'єктів, з настанням яких правові норми пов'язують настання відповідних юридичних наслідків, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин.

У римському праві ними визнавали контракти, квазі-контракти, делікти і квазі-делікти, хоча наукового визначення юридичним фактам тоді не давали. Згодом вважали, що юридичні факти – це події, які зумовлюють виникнення чи припинення правовідносин.

За вольовою ознакою, тобто залежать вони від волі особи чи ні, серед юридичних фактів розрізняють **дії** і **події**.

Дії – це обставини, настання яких залежить від волі особи (наприклад укладення угоди, скоєння правопорушення тощо).

Події – це обставини (природні явища), виникнення і дія яких не залежить від волі особи, але з настанням яких правові норми пов'язують певні правові наслідки, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин (наприклад смерть, хвороба, перебіг строку тощо).

Ураховуючи традиційне розуміння юридичних фактів, звернемо увагу і на те, що не всі його положення є безспірними.

Зокрема, поділ юридичних фактів на дії та події є некоректним. Адже **дія** – це активна поведінка особи, яка може зумовлювати правові наслідки. Але такі самі наслідки може зумовити і пасивна поведінка (бездіяльність). Невипадково у кримінально-правовій теорії юридичними фактами визнають не дії, а діяння, які охоплюють як активну поведінку – дію, так і пасивну поведінку – бездіяльність, оскільки і активний, і пасивний варіант поведінки можуть зумовлювати правові наслідки.

Саме тому за вольовою ознакою серед юридичних фактів слід розрізняти не «дії і події», як це вважають традиційно, а діяння та події, що відповідатиме об'єктивному стану речей.

Залежно від суб'єктів, які вчиняють такі діяння, розрізняють **діяння фізичних і діяння юридичних осіб**.

Залежно від способу їх здійснення розрізняють **діяння, вчинені суб'єктами особисто, і діяння, вчинені через посередників**.

Залежно від форми розрізняють **діяння, вчинені жестами, мовчанням, документально** тощо.

У свою чергу, залежно від того, чи узгоджено діяння з приписами правових норм, чи ні, розрізняють **правомірні і неправомірні діяння**.

Правомірні діяння – це ті, що здійснюювані на основі та згідно з приписами правових норм.

За характером мети, на досягнення якої вони спрямовані, серед правомірних діянь розрізняють юридичні акти і вчинки.

Юридичні акти – це діяння, що свідомо спрямовані на досягнення певного правового результату, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Вчинки – це діяння, які безпосередньо не спрямовані на досягнення правового результату, але зумовлюють його незалежно ні від усвідомлення чи неусвідомлення суб'єктом, який їх вчинив, їх можливого правового значення, ні від бажання чи небажання суб'єкта правовідносин настання таких наслідків.

Неправомірні діяння – це діяння, що чинені всупереч приписам *правових норм*. Вони охоплені поняттям правопорушення. Залежно від ступеня їхньої суспільної небезпечності *серед неправомірних діянь* розрізняють злочини і проступки.

Злочини – це найбільш суспільно небезпечний вид *неправомірних діянь*. Вони визначені кримінальним законом і зумовлюють кримінальну відповідальність, оскільки посягають на цінності, що взяті під охорону нормами кримінального права.

Проступки – це *менш суспільно небезпечні неправомірні діяння*.

Залежно від виду суспільних відносин, у сфері яких вони вчинені, а отже, від галузі права, норми якої при цьому порушено, серед проступків розрізняють *адміністративні, дисциплінарні* тощо.

Залежно від суб'єктів, які їх скоїли, розрізняють *правопорушення фізичних і правопорушення юридичних осіб*.

Залежно від способу вчинення розрізняють *правопорушення, скоєні шляхом дії та скоєні шляхом бездіяльності*.

Залежно від об'єкта, на який було спрямоване протиправне посягання, розрізняють *правопорушення проти основ національної безпеки, життя і здоров'я особи, власності, громадського порядку* тощо.

Залежно від галузей права, норми яких при цьому порушені, розрізняють *цивільні, кримінальні, адміністративні, екологічні* правопорушення тощо.

Залежно від форми вини розрізняють *умисні та необережні* правопорушення.

Залежно від змісту мотиву розрізняють *правопорушення, скоєні з корисливих, хуліганських мотивів* тощо.

Іноді для виникнення правовідносин необхідне настання кількох юридичних фактів. Тому вживають і поняття «складний юридичний факт», який відображує умови, необхідні для виникнення таких правовідносин.

Наприклад, для отримання пенсії – наявність певного віку і стажу роботи, для виникнення навчальних правовідносин із закладом вищої освіти – закінченої середньої освіти, подання необхідних документів, успішне складання вступних іспитів, зарахування до здобувачів вищої освіти тощо.

Залежно від тривалості часу, протягом якого юридичний факт відбувається, серед них розрізняють:

- **одноактні** (наприклад скоєння правопорушення);
- **багатоактні** (триваючі), які періодично повторюються (наприклад квартирна плата);
- **стани** (наприклад сімейний стан, стан громадянства).

Залежно від характеру правових наслідків, які вони породжують, юридичні факти поділяють на правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі.

Правоутворюючі юридичні факти зумовлюють виникнення правовідносин, наприклад укладення трудового договору.

Правозмінюючі – їх зміну, наприклад переведення працівника на іншу посаду.

Правоприпиняючі – припинення правовідносин, наприклад розірвання трудового договору.

Характеризуючи такі юридичних фактів, як події, їх також **можна класифікувати** за різними підставами:

- за походженням – природні (стихійні), які не залежать від волі людини;
- залежно від повторюваності – унікальні та такі, що повторюються (періодичні);
- за часом, протягом якого вони відбуваються, – одномоментні (пригоди) і такі, що тривають певний час (процеси);
- кількістю осіб, які беруть у них участь, – одноособові, колективні та масові;

- залежно від ступеня визначеності кола їхніх учасників серед масових подій слід розрізняти такі, що відбуваються з визначеною та невизначеною кількістю осіб тощо.

Оскільки діяльність людей відбувається в певних часових межах, то особливе місце серед юридичних фактів-подій займають строки, які у юридичній практиці є засобом цілеспрямованого врегулювання суспільних відносин, а тому потребують чіткого визначення як їхнього початку, так і перебігу.

Строком є певний період у часі, з плином якого пов'язана дія чи подія, що має юридичне значення.

Терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення.

Строк і термін можуть бути визначені актами цивільного законодавства, договором або рішенням суду.

Перебіг строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок.

Настання юридичних фактів має принципове значення, оскільки для суб'єктів правовідносин породжує конкретні права та обов'язки. Тому в правовідносинах є принциповою і проблема встановлення і доведення таких фактів і обставин, що їх супроводжують, яку розв'язують за допомогою доказів у ході процесуального доказування. При цьому **під доказами розуміють будь-які фактичні дані (відомості), отримані та зафіксовані у визначеному законодавством порядку.**

Серед юридичних фактів розрізняють і **презумпції** (лат. *praesumptio* - припущення), тобто передбачені законодавством припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що мають юридичне значення, яке вважають достовірним без доведення, поки не буде належним чином спростоване. Розрізняють неспростовні презумпції, тобто такі, що не потребують доведення, оскільки не підлягають сумніву, і спростовні презумпції, тобто ті, що можуть бути спростовані в процесі доведення.

Неспростовні презумпції – це закріплене в законодавстві припущення про наявність чи відсутність певного факту, який не підлягає сумніву і тому не потребує доведення (наприклад презумпція недієздатності особи, яка не досягла 14 років).

Спростовні презумпції – це закріплені в законодавстві припущення про наявність чи відсутність факту, який має юридичне значення, доки щодо цього факту не буде встановлене інше, наприклад презумпція невинуватості особи.

Тема 3

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

План

3.1 Конституційне право як провідна галузь національного права України. Конституція України. Конституційний лад.

3.2 Конституційні права і свободи людини і громадянина в Україні.

3.3 Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади в Україні. Повноваження Верховної Ради України.

3.4 Конституційний статус Президента України. Повноваження Президента України.

3.5 Виконавча влада України – Кабінет Міністрів України: структура та повноваження.

3.6 Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні.

3.1 Конституційне право як провідна галузь національного права України. Конституція України

Конституційне право – це система норм, що врегульовують найважливіші суспільні відносини, які складаються в процесі організації та здійснення державної влади.

Такі відносини називають конституційно-правовими. Серед них насамперед слід розрізняти відносини, які характеризують державний і суспільний лад; пов'язані з визначенням засад правового статусу особи та його гарантій; визначають особливості організації державної влади, тобто систему, порядок формування і компетенцію її органів; визначають систему, порядок організації і компетенцію місцевого самоврядування; визначають економічну систему суспільства, тобто форми власності, способи виробництва та принципи їх захисту.

Виходячи з цього, **основними інститутами конституційного права** є загальні засади державного і суспільного ладу; громадянство; конституційні права, свободи і обов'язки; форми безпосереднього народовладдя (референдум, вибори); парламентаризм (законодавча влада); президент; виконавча влада; судова влада; конституційна юстиція; прокуратура; територіальний устрій; місцеве самоврядування.

Оскільки конституційне право визначає принципи врегульовування всіх найважливіших аспектів суспільних відносин, то **його об'єктами** можуть бути будь-які соціальні цінності, але насамперед ними є:

- державний і суспільний лад;
- суверенітет народу і держави;
- влада, влада народу і державна влада;
- місцеве самоврядування;
- форма правління, політичний режим, територіальний устрій;

- громадянство, правовий статус людини і громадянина, конституційні права, свободи та обов'язки і їх гарантії;

- референдум і вибори;

- законодавча влада, статус, функції, повноваження та форми роботи народних депутатів, Верховної Ради, її органів і посадових осіб, їхні права і обов'язки;

- законодавчий процес;

- статус Президента, його функції та повноваження;

- система, статус, функції і повноваження органів виконавчої влади;

- судова влада і система її органів, правосуддя, статус, функції, організація і порядок діяльності судів і суддів;

- статус, функції і повноваження прокуратури;

- територія, система адміністративно-територіального устрою і статус його суб'єктів; місцеве самоврядування, його суб'єкти і їхній статус, порядок його здійснення тощо.

Особливості методів конституційно-правового врегулювання:

- конституційно-правові приписи мають найвищу юридичну силу, а тому і пріоритет перед приписами інших правових норм;

- конституційно-правовими нормами закріплено лише принципи та найважливіші аспекти суспільних відносин;

- конституційне право поєднує закріплення існуючих суспільних відносин із програмними положеннями і, отже, визначає перспективи розвитку суспільства і держави;

- норми конституційного права мають переважно імперативний характер, а тому орієнтують суб'єктів цих відносин на сувору субординацію в системі влади-підпорядкування, беззаперечну обов'язковість правових приписів;

- норми конституційного права мають установчий (засновницький) характер, тобто окремі соціально-правові інститути і види відносин вони встановлюють уперше;

- конституційне право має універсальний характер, тобто, визначаючи принципи врегулювання суспільних відносин, воно поширює свій вплив на всі сфери суспільного життя (як публічного, так і приватного), а тому є юридичною базою для всіх інших галузей права;

- конституційне право поєднує безпосереднє пряме врегулювання суспільних відносин з опосередкованим впливом конституційно-правових норм на них.

Джерелами конституційного права є конституційне законодавство, тобто система правових актів, що містять норми, які врегулюють конституційно-правові відносини. Їхньою особливістю є те, що, крім правових, серед них слід розрізняти і політичні акти (наприклад Декларація про державний суверенітет України), а деякі мають політико-правову природу (наприклад Акт проголошення незалежності України, Конституція України).

Основним джерелом конституційного права є конституція. Вона є основним законом держави і визначає основні засади державного і суспільного ладу, принципи здійснення державної влади і місцевого самоврядування, систему органів, які їх здійснюють, основні засади їхньої діяльності. Однак конституція визначає лише принципи врегулювання суспільних відносин і врегулює найважливіші з них, тому джерелами конституційного права є й інші правові акти, що містять норми, які врегулюють конституційно-правові відносини.

Норми конституційного права є основоположними для інших галузей права. Це зумовлено тим, що воно охоплює врегулюванням усі найважливіші аспекти суспільного і державного ладу; встановлює відправні засади для інших галузей права, є для них юридичною базою; визначає порядок видання і зміни норм права в усіх його галузях; стверджує принцип верховенства закону тощо.

Особливості норм конституційного права: наділені найвищою юридичною силою; мають особливу юридичну природу, яка зумовлена

особливостями предмета правового врегулювання; є нормами прямої дії, тобто безпосередньо врегулюють найважливіші аспекти суспільних відносин; мають високу стабільність, оскільки закріплюють найхарактерніші риси суспільства і держави на конкретному етапі розвитку, а тому внесення змін до цих норм ускладнене; мають прогностичний характер, оскільки визначають перспективи розвитку суспільства і держави; визначають порядок створення інших правових норм; відзначені підвищеним ступенем їх охорони з боку держави; не містять санкції.

Термін «конституція» походить від латинського *constitutio* – установа, устанавлення, устрій.

Хоча існує думка, що він бере початок від звороту «*rem publicam constituire*», із якого починались акти римських імператорів.

Конституція – це основний закон держави, що закріплює суспільний і державний лад, систему, порядок утворення і компетенцію органів державної влади, виборчу систему, основні права, свободи і обов'язки громадян та інші найважливіші державно-правові інститути і в такий спосіб визначає принципи врегулювання суспільних відносин.

Особливості конституції як правового акта:

- є державним політико-правовим документом установчого характеру, яким закріплені найважливіші державно-правові інститути;
- закріплює засади державного і суспільного ладу;
- врегулює найважливіші суспільні відносини, визначає зміст головних завдань та основних функцій держави;
- має перспективний характер, тобто поєднує закріплення існуючих суспільних відносин із програмними положеннями, чим визначає перспективи розвитку суспільства і держави;
- є законом, що визначає принципи врегулювання суспільних відносин, і юридичною базою для інших галузей права;
- закріплює правовий Статус особи і цим визначає характер відносин особи і держави;

- має найвищу юридичну силу, пріоритет перед іншими правовими актами, тобто всі правові акти не мають їй суперечити (бути конституційними);

- має особливий порядок її ухвалення та внесення змін до неї, а її норми – підвищений ступінь захисту з боку держави.

Конституції та конституційні акти в історії становлення української державності:

1 Конституція гетьмана П. Орлика (1710 р.).

2 Універсали Української Центральної Ради (1917-1918 рр.).

3 Закон про тимчасовий державний устрій України гетьмана П. Скоропадського (1918 р.).

4 Тимчасовий Основний Закон Західноукраїнської Народної Республіки (1918 р.).

5 Конституція Української СРР (1919 р.).

6 Закон про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці (1920 р.).

7 Конституція Української СРР (1929 р.).

8 Конституція Української СРР (1937 р.).

9 Конституційний закон Карпатської України (1939 р.).

10 Конституційний закон Української РСР про возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР (1939 р.).

11 Конституційний закон Української РСР про возз'єднання Північної Буковини і Бессарабії з Українською РСР (1940 р.).

12 Конституційний закон Української РСР про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР (1945 р.).

13 Конституція Української РСР (1978 р.).

14 Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» (8 червня 1995 р.).

15 Конституція України (28 червня 1996 р.).

Конституційний лад України

Загальну характеристику конституційного ладу України дає розділ I Конституції України - «Загальні засади», який складається з 20 статей.

Термін «конституційний лад» застосовано в тексті Конституції України лише один раз у пункті 2 статті 5, він не містить офіційного поняття цього інституту, що, мабуть, і пояснює різні підходи вчених щодо змісту цього поняття.

Найбільш правильним є таке визначення поняття «конституційний лад».

***Конституційний лад** – це система принципів, які дають змогу реально забезпечити додержання прав і свобод людини і громадянина, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її конституції.*

Оскільки конституційний лад України включає цілісну систему основних політико-правових, економічних і суспільних відносин, які виникають у суспільстві, у його закріпленні беруть участь усі галузі національного права України, проте провідне місце серед них належить нормам Конституції, оскільки вона є нормативним актом вищої юридичної сили і базою галузевого законодавства.

Тому серед конституційних норм головну роль відіграють норми, що закріплюють загальні засади конституційного ладу, у яких закладено основні принципи української конституційної держави, що відображують її сутність.

Основні принципи конституційного ладу України:

- принцип, за яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначені в Україні найвищою соціальною цінністю (частина 1, стаття 3 Конституції);

- принцип народного суверенітету, за яким народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні (частина 2, стаття 5 Конституції);

- визначення форми Української держави як унітарної, суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави з республіканською формою правління (статті 1, 2, 5 Конституції); організація і діяльність державної влади побудовані на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (стаття 6 Конституції); визнання і гарантування місцевого самоврядування (стаття 7 Конституції); принцип верховенства права, за яким закріплена загальна підпорядкованість праву, пряма дія і безпосереднє застосування норм Конституції (стаття 8, 19 Конституції); визнання і гарантування основ громадянського суспільства, його розвитку, свободи його інститутів (статті 11, 13, 14 Конституції); принцип, за яким суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, заборони цензури, свободи політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (стаття 15 Конституції); принцип визнання української мови державною (стаття 10 Конституції); визнання плюралізму форм власності і гарантування захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальної спрямованості економіки (стаття 13 Конституції); принцип, за яким норми міжнародного права, за умови згоди на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, становлять частину національного законодавства (стаття 9 Конституції); визначення основних функцій держави: забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України; захист суверенітету і територіальної цілісності України, оборона України, забезпечення її екологічної та інформаційної безпеки; здійснення зовнішньополітичної діяльності (статті 16-18 Конституції);

- принцип, за яким правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. У свою чергу органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти

лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України (стаття 13 Конституції); закріплення державних символів України: Державного Прапора України, Державного Герба України і Державного Гімну України (стаття 20 Конституції).

Українська держава захищає конституційний лад і забезпечує його стабільність. Цей інститут конституційного права має особливий рівень захисту: внесення змін у розділ I Конституції України можливе тільки в разі схвалення їх на всеукраїнському референдумі [2].

Державний устрій (лад) України

Державний лад характеризує державу з точки зору **форми правління, політичного режиму і територіального устрою.**

Характер державного ладу України закріплений у розділі I Конституції – «**Загальні засади**».

За формою політичного режиму Україна є демократичною, соціальною, правовою державою.

Демократичною державою Україна визнана тому, що носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади в Україні є народ, який здійснює владу як безпосередньо шляхом виборів, референдумів тощо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може бути визнана державою як обов'язкова. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої законодавством. Цензура в Україні заборонена.

Соціальною державою Україна визнана тому, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають

зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Україна гарантує загальновизнані демократичні права і свободи згідно з вимогами норм міжнародного права.

Правовою державою Україна визнана тому, що тут проголошений і діє принцип верховенства права в усіх сферах суспільного життя, тобто сама держава, усі її органи, організації, посадові особи і громадяни повинні діяти на основі та в межах правових норм.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Її норми є нормами прямої дії. Закони та інші нормативно-правові акти ухвалюють на основі Конституції і мають відповідати їй. Органи державної влади та місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі та в межах повноважень та у спосіб, що передбачені законами України. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод гарантовано.

За формою правління Україна є **республікою**. Республікою Україна визнана тому, що в ній відсутній інститут монарха, а органи державної влади і самоврядування сформовані на засадах виборності на певний термін. Форма республіканського правління, що склалася в Україні на цьому етапі, жодному з класичних варіантів (парламентської, президентської або напівпрезидентської республіки) не відповідає, оскільки тут і парламент, і президента обирають всенародним голосуванням, уряд формує Президент за поданням Прем'єр-міністра, але Президент не є главою виконавчої влади. Це можна пояснити і особливістю перехідного етапу у формуванні органів державної влади, і особливостями самобутнього механізму здійснення державної влади в Україні.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на **законодавчу, виконавчу і судову**. Її органи здійснюють свої повноваження

у визначених Конституцією межах і відповідно до законів України. В Україні визнано і гарантовано місцеве самоврядування. Суб'єктами системи отримань і противаг, за Конституцією України, є Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів, Конституційний Суд і Верховний Суд. Ця система виражена насамперед через повноваження цих органів, що включають чітко визначені взаємні обмеження. Зокрема, у Конституції України **передбачені такі інститути системи стримань і противаг:**

- право «вето» Президента на законопроекти, ухвалені Верховною Радою;
- імпічмент Президента з боку Верховної Ради, що призводить до його усунення з поста;
- ухвалення Верховною Радою резолюції недовіри Кабінету Міністрів, яка має наслідком його відставку;
- участь Верховної Ради у формуванні Конституційного Суду (призначення третини складу);
- контроль Конституційного Суду за відповідністю Конституції законів та інших правових актів;
- парламентський контроль Уповноваженим Верховної Ради з прав людини за дотриманням конституційних прав і свобод людини тощо.

За **формою територіального устрою** Україна є **унітарною державою**. Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їхніх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Систему адміністративно-територіального устрою України складають Автономна Республіка Крим (АРК), області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

До складу України входять АРК, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області. Міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус, який визначено законами України.

Наявність АРК у складі України не є підставою для визнання її федерацією, оскільки **в основі федерації лежить договір суверенних держав про їх об'єднання у федерацію**, а між Україною і тодішньою Кримською областю такого договору не було, позаяк вона була складовою України. Саме тому **АРК є невід'ємною складовою України** і самостійно вирішує лише питання, віднесені до її відання Конституцією України. АРК має свою Конституцію, яка затверджена Верховною Радою України. Нормативно-правові акти АРК не мають суперечити Конституції і законам України. Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради і Ради міністрів АРК визначені Конституцією і законами України та нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК із питань, віднесених до її компетенції. Правосуддя в АРК здійснюють суди, що належать до єдиної системи судів України [2].

3.2 Конституційні права і свободи людини і громадянина в Україні

Перш ніж говорити про права людини і громадянина, необхідно встановити зміст понять «людина», «особа», «громадянин».

Поняття «людина» означає насамперед біологічну характеристику суб'єкта.

Людина – це суспільна біосоціальна психофізіологічна істота, яка наділена здатністю мислити, створювати і використовувати знаряддя

праці, володіти членороздільною мовою і нормально розвиватися у спілкуванні із собі подібними.

Сучасне право, як міжнародне, так і національне право України, виходить із принципу рівноправності всіх людей, які живуть на Землі.

Поняття «особа» в юриспруденції вживають у сенсі соціальної характеристики суб'єкта.

Особа – це індивідуально визначена сукупність соціально значущих властивостей людини, які сформовані у процесі суспільного життя.

Поняття «громадянин» вживають стосовно людини, яка має правовий зв'язок із якою-небудь державою. У монархічних державах цьому поняттю відповідає термін «підданий».

Громадянин – це особа, яка перебуває у сталих юридично визначених взаємозв'язках із конкретною державою, що знаходить своє вираження в наявності в особи відповідного громадянства.

Люди, які перебувають на території України, за своїм **правовим статусом** належать до однієї з трьох категорій:

- ✓ громадяни України;
- ✓ іноземні громадяни чи піддані;
- ✓ особи без громадянства (апатриди).

Центральним розділом Конституції України є розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», що свідчить про пріоритет цих норм серед інших конституційних приписів. Крім того, деякі положення щодо прав і свобод людини закріплено і в інших статтях Конституції України.

Людина не може існувати як повноправний член суспільства без належних їй прав і свобод. У статті 3 Конституції України сказано, що людина є «найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

У визначенні правового статусу людини і громадянина важливе значення має не лише загальний обсяг прав і свобод особи, а й ті основні ідеї, які перетворюють сукупність прав і свобод особи на систему.

***Права і свободи** – це обсяг і межі тих благ, які держава зобов'язалася гарантувати особі й суспільству.*

Саме тому чітке їх визначення, юридичне закріплення і створення умов для реалізації та захисту має визначати зміст і спрямованість діяльності держави.

***Право** – це визначена законом міра можливої поведінки особи.*

Оскільки здійснювати чи не здійснювати своє право залежить від волі особи, то права іноді називають суб'єктивними правами особи.

***Обов'язок** – це визначена законом міра обов'язкової поведінки особи, недотримання якої зумовлює правові наслідки.*

А оскільки виконання чи невиконання обов'язку від волі особи не залежить, то обов'язки називають юридичними обов'язками особи.

***Свобода** – це також суб'єктивне право особи, яке являє собою способи (форми) її можливої поведінки.*

Права і свободи поділяють на **основні (конституційні)** та інші, тобто ті, що передбачені в поточних законах.

Основними **принципами конституційно-правового інституту прав і свобод людини і громадянина** є:

- *закріплення в національному праві прав і свобод, встановлених нормами міжнародного права.* Україна як повноправний член світової співдружності визнає і гарантує права і свободи особи, притаманні цивілізованому суспільству. Тому в Конституції України з'явилися нові правові норми, які більш повно відповідають міжнародним документам і перш за все Загальній декларації прав людини, яка була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., Міжнародному пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародному пакту про

економічні, соціальні і культурні права людини (1966 р.), Європейській конвенції про захист прав та основних свобод людини (1950 р.). Права і свободи людини і громадянина, проголошені у згаданих та інших документах і закріплені в Конституції України, перебувають під міжнародно-правовим захистом; принципи невідчужуваності та непорушності основних природних прав і свобод людини та належність їх їй від народження (стаття 21 Конституції). Цей принцип означає, що всі люди визнані вільними, що вони володіють правами і свободами від народження; принципи рівноправності прав і свобод осіб (статті 3, 24, 68 Конституції). Цей принцип означає, що всі громадяни є рівними перед законом, кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи інших людей. Права і свободи визнані за всіма однаково, незалежно від раси, статі, походження, місця проживання, майнового стану, мови, ставлення до релігії тощо. Рівність прав і свобод людини проголошені чинною Конституцією, ці права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність; принципи єдності прав і обов'язків людини і громадянина (стаття 23 Конституції). Цей принцип полягає в тому, що не має бути прав без обов'язків, як не має бути обов'язків без прав. Лише у процесі реалізації обов'язків здійснюються і права, які їм відповідають. У свою чергу здійснення прав породжує ті чи інші обов'язки;

- *принципи гарантування прав і свобод людини і громадянина* (стаття 22 Конституції). Цей принцип полягає в тому, що конституційні права і свободи гарантовані державою і не можуть бути скасовані з ухваленням нових законів або внесенням змін до чинних законів, також не допущено звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Поділ прав і обов'язків на права і обов'язки людини та права і обов'язки громадянина пов'язанні з тим, що для сучасного суспільного ладу

характерний дуалізм громадянського і політичного суспільства. Як частина громадянського суспільства людина рівноправна з усіма іншими, а як частина політичного суспільства вона рівноправна лише з тими, хто так само, як і вона, належить до певної держави.

Отже, під конституційно-правовим статусом особи розуміють загальні, основоположні засади, за допомогою яких у Конституції визначені основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина, а також гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися і розпоряджатися економічними, політичними, культурними та іншими соціальними цінностями, благами; користуватися свободою дій і поведінки в межах конституції та інших законів.

Конституційний статус громадянина – єдиний, неподільний і однаковий для всіх.

До поняття **правового статусу** входять такі основні елементи, які становлять його зміст і структуру: *громадянство; загальна правоздатність; принципи правового статусу; конституційні права, свободи та обов'язки громадян; гарантії прав і свобод; відповідні правові норми.*

Зазначені елементи об'єднує те, що утворюючи їх норми регулюють зв'язки та відносини між державою в цілому та її громадянами. Проте кожен елемент виконує власну роль у юридичному оформленні статусу громадян у суспільстві та державі. Головним елементом правового статусу є основні права та обов'язки людини, які безпосередньо визначають її становище в суспільстві, міру юридичної свободи і відповідальності. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина є основоположною частиною чинної Конституції України. В Основному Законі права і свободи людини розглядають не як даровані державою своїм громадянам, а як такі, що належать людині від народження, існують незалежно від діяльності держави та є невідчужуваними і непорушними.

Конституційні права, свободи та обов'язки мають певні юридичні особливості:

1) вони виникають не на основі загальних правовідносин, а безпосередньо з Конституції. Саме Конституція визначає як їхній зміст, так і обсяг;

2) вони виражають насамперед і безпосередньо відносини та зв'язки громадянина і держави; інші ж норми права регулюють відносини та зв'язки або громадян і органів держави, або громадян і державних і громадських організацій, або громадян між собою;

3) конституційні права, свободи та обов'язки не припиняються і не виникають раз по раз. Вони діють постійно. Громадянин не може відмовитися від своїх конституційних обов'язків і конституційних прав і свобод;

4) зміст і обсяг конституційних прав, свобод та обов'язків для всіх громадян однакові, у той час як суб'єктивні права і юридичні обов'язки різних громадян у конкретних правовідносинах неоднакові і за своїм змістом, і за своїм обсягом;

5) реальність конституційних прав, свобод та обов'язків забезпечена не стільки індивідуальними зусиллями (не забороненими законодавством засобами) окремого громадянина, скільки державним і суспільним ладом. Конституційні права, свободи та обов'язки охороняють відповідні норми всіх галузей права.

З урахуванням характеру діяльності, здійснюваної в основних сферах життєдіяльності індивіда, можна виділити п'ять головних груп прав і свобод:

1) **громадянські (особисті) права та свободи** є невідчужуваними і належать кожній людині від природи, оскільки вона народилася людською істотою. До цих прав, за Конституцією України, належать:

- ✓ право на життя (стаття 27);

- ✓ право на повагу гідності (стаття 28);
- ✓ право на свободу та особисту недоторканність (стаття 29);
- ✓ право на недоторканність житла (стаття 30);
- ✓ право на таємницю листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції (стаття 31);
- ✓ право на невтручання в особисте та сімейне життя (стаття 32);
- ✓ право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання (стаття 33);
- ✓ право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34);
- ✓ право на свободу світогляду і віросповідання (стаття 35).

Ці права належать всім людям, які на законних підставах знаходяться на території України, незалежно від того, є вони громадянами України, іноземцями чи особами без громадянства;

2) **політичні права і свободи** відображують міру можливої поведінки суб'єкта у сфері управління державою, політики і залежать від правового статусу особи. В основному політичними правами користуються лише громадяни України. До політичних прав і свобод Конституція України відносить:

- ✓ право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (стаття 36);
- ✓ право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (стаття 38);
- ✓ право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (стаття 39);
- ✓ право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (стаття 40);

3) **економічні права** характеризують їхніх суб'єктів як учасників економічних, насамперед майнових відносин. До них, за Конституцією України, належать:

- ✓ право приватної власності (стаття 41);
- ✓ право громадян на користування об'єктами виключної власності народу України, державної та комунальної власності (статті 13, 41);
- ✓ право на підприємницьку діяльність (стаття 42);
- ✓ право на працю (стаття 43);
- ✓ право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (стаття 44);
- ✓ право на відпочинок (стаття 45);

4) **соціальні права і свободи** пов'язані з концепцією соціальної держави. Це означає, що людина має право на гідний рівень життя і соціальний рівень життя і соціальний захист з боку суспільства і держави. Соціальні права, закріплені Конституцією України, включають:

- ✓ право на соціальний захист (стаття 46);
- ✓ право на житло (стаття 47);
- ✓ право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (стаття 48);
- ✓ право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (стаття 49);
- ✓ право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (стаття 50);

5) **культурні права і свободи** є мірою духовності і передбачають певні можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу та всього людства. За Конституцією України, до них належать:

- ✓ право на освіту (стаття 53);
- ✓ право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (стаття 54);
- ✓ право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (стаття 54).

Основні права і свободи громадян нерозривно пов'язані з їхніми обов'язками. Цей взаємозв'язок обов'язків із правами і свободами, а також із державою і суспільством дістав своє конституційно-правове закріплення у статті 23 Конституції України, у якій зазначено, що кожна людина має обов'язки перед суспільством.

Конституційні обов'язки людини і громадянина – це встановлені Конституцією держави вид і міра їхньої необхідної обов'язкової поведінки.

У Конституції України *обов'язки людини і громадян* сформульовані в обмеженому обсязі, їм відведено лише шість статей (статті 51, 53, 65-68).

До них, за Конституцією України, належать:

- 1) неухильно додержуватися Конституції та законів України (стаття 68);
- 2) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (стаття 68);
- 3) не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині (стаття 66);
- 4) сплачувати податки і збори, подавати декларацію про свій майновий стан і доходи (стаття 67);
- 5) захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (стаття 65);
- 6) шанування державних символів (стаття 65);
- 7) одержання повної загальної середньої освіти (стаття 53);
- 8) взаємні обов'язки подружжя, батьків і дітей (стаття 51).

Конституція України встановила також гарантії прав і свобод людини і громадянина, які становлять собою систему норм, принципів, умов і вимог, що забезпечують їх реалізацію та охорону.

Розрізняють *економічні, політичні, ідеологічні, правові (юридичні), організаційні та міжнародні гарантії*.

Економічні гарантії – це спосіб виробництва, економічний лад суспільства, який на основі визнання і захисту різних форм власності має забезпечувати матеріальні потреби певної людини і суспільства в цілому.

Політичні гарантії – це політичний плюралізм і свобода політичної діяльності, що не заборонена законодавством, визнання народу єдиним джерелом влади, підконтрольність державних органів громадянам і їхнім об'єднанням.

Ідеологічні гарантії – це ідеологічна багатоманітність суспільного життя, відсутність обов'язкової ідеології та цензури, забезпечення вільного розвитку мов, сприяння консолідації та розвитку української нації, усіх корінних народів і національних меншин України.

Юридичні гарантії – це державно-правові засоби, що забезпечують здійснення та охорону прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

До них, за Конституцією України, належать:

1) право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (стаття 55);

2) право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконним рішенням, діями чи бездіяльністю зазначених органів і осіб (стаття 56);

3) право знати свої права і обов'язки (стаття 57);

4) право на правову допомогу (стаття 59);

5) право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (стаття 60);

6) принцип презумпції невинуватості людини (стаття 62);

7) право не свідчити проти себе і своїх близьких (стаття 63);

8) гарантія неприпустимості обмеження конституційних прав і свобод (стаття 64).

Організаційними гарантіями прав і свобод є діяльність державних органів і громадських організацій, спрямована на їх визнання, правове закріплення, реалізацію і захист.

Міжнародними гарантіями прав і свобод є їх міжнародне визнання як загальнолюдських цінностей, закріплення їх у міжнародно-правових

документах і діяльність міжнародних організацій, спрямована на здійснення контролю за їх дотриманням і сприяння їх реалізації і захисту.

Отже, гарантії є тією ланкою, яка дає змогу здійснити необхідний у правовому статусі громадян перехід від передбаченої в Конституції та законах України можливості до реальної дійсності [2].

Інститут громадянства в Україні

Правовою підставою наділення конституційними правами, свободами і обов'язками людини і громадянина є наявність в особи громадянства. Закон України «Про громадянство України» визначає громадянство України як «правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах та обов'язках».

Право на громадянство є невід'ємним правом людини. Стаття 4 Конституції України встановила, що в Україні існує єдине громадянство, тобто Україна, як і більшість держав, виходить із визначення виключності громадянства і не визнає подвійного громадянства (біпатризму).

Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

1) єдиного громадянства держави України, що виключає можливість громадянства адміністративно-територіальних одиниць України або подвійного громадянства. Якщо громадянин України набув іноземного громадянства, або навпаки, іноземець - українського громадянства, то у своїх стосунках з Україною вони визнані тільки громадянами України;

2) запобігання виникненню випадків безгромадянства. Відповідно до норм міжнародного права Україна докладає зусиль, щоб жодна людина не залишилася за межами громадянства чи підданства будь-якої держави;

3) неможливість позбавити громадянина України громадянства України. В Україні немає таких покарань, як позбавлення громадянства, висилення громадян за межі держави. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства в жодному, навіть екстремальному, випадку;

4) визначення права громадянина України на зміну громадянства, тобто кожен громадянин України самостійно визначає, мати йому громадянство України або змінити громадянство;

5) неможливість автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України, або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення громадянства України другим подружжям;

6) рівність перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і часу набуття ними громадянства України;

7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України. Громадянин України має право проживати в будь-якій країні, зберігаючи при цьому правовий зв'язок з українською державою.

Громадянами України визнають:

1) усіх громадян колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України;

2) осіб незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Закону України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3) осіб, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органи внутрішніх справ України внесли напис «громадянин України», а також дітей таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;

4) осіб, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Вирішення питань, пов'язаних із громадянством, належить до компетенції Президента України, при якому діє Комісія з питань громадянства. Виконання рішень із питань громадянства покладено на органи внутрішніх справ та органи реєстрації актів цивільного стану щодо осіб, які постійно проживають в Україні, і на Міністерство закордонних справ, дипломатичні представництва та консульські установи України щодо осіб, які проживають за кордоном.

Документами, які підтверджують громадянство України, є:

- 1) паспорт громадянина України;
- 2) свідоцтво про належність до громадянства України;
- 3) паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
- 4) тимчасове посвідчення громадянина України;
- 5) проїзний документ дитини;
- 6) дипломатичний паспорт;
- 7) службовий паспорт;
- 8) посвідчення особи моряка;
- 9) посвідчення члена екіпажу;
- 10) посвідчення особи на повернення в Україну.

Громадянства України набувають:

- 1) **за народженням.** Громадянства України набуває особа:
 - ✓ батьки або один із батьків якої на момент її народження були громадянами України;
 - ✓ яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України;
 - ✓ яка народилася на території України від іноземців, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків;

✓ яка народилася на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні;

✓ яка народилася на території України від іноземця та особи без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем;

✓ новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда);

2) територіальним походженням. Особа, яка сама або хоч би один із її батьків, дід чи баба, повнорідні брат або сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 р. на території України відповідно до статті 5 Закону України «Про правонаступництво України», а також на інших територіях, що входили до складу Української Народної Республіки (УНР), Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), Української держави, Української Соціалістичної Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, який узяв зобов'язання припинити іноземне громадянство, і подала заяву про набуття громадянства України, а також її дітей реєструють громадянами України;

3) внаслідок прийняття до громадянства. Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їхніми клопотаннями прийняті до громадянства України за наявністю певних умов:

✓ визнання і дотримання Конституції та законів України;

✓ зобов'язання припинити іноземне громадянство або непереребування в іноземному громадянстві;

✓ безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років. Ця умова не поширена на осіб, які

перебувають у шлюбі з громадянином України строком понад два роки. Для осіб, яким надано статус біженця або притулок в Україні, цей строк складає три роки;

✓ отримання дозволу на постійне проживання в Україні. Ця умова не поширена на осіб, які мають у паспорті громадянство колишнього СРСР зразка 1974 р., відмітку про постійну або тимчасову прописку на території України, а також на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні;

✓ володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширена на осіб, які мають певні фізичні недоліки (сліпі, глухі, німі);

✓ наявність законних умов існування (заробітна плата, пенсія, стипендія, доходи від акцій і т. п.). Ця умова не поширена на осіб, яким надано статус біженця або притулок в Україні.

Спрощений порядок прийняття до громадянства України застосовують до осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, і осіб, прийняття яких до громадянства України становлять державний інтерес для України.

До громадянства України не приймають таких осіб:

- ✓ скоїли злочин проти людства чи вчинили геноцид;
- ✓ засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості);
- ✓ вчинили на території іншої держави діяння, яке визначено законодавством України тяжким злочином.

Датою набуття громадянства України є дата видання відповідного указу Президента України;

4) **внаслідок поновлення у громадянстві України.** Особу, яка після припинення громадянства України не набула іноземного громадянства і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструють громадянином України незалежно від того, проживає вона постійно в

Україні чи за кордоном. Особу, яка після припинення громадянства України набула іноземного громадянства, повернулася в Україну на постійне проживання і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструють громадянином України.

Датою набуття громадянства України є дата реєстрації набуття особою громадянства України;

5) **внаслідок усиновлення.** Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і яку усиновляють громадяни України (або подружжя, один із якого є громадянином України, а другий іноземець), стає громадянином України з моменту набрання чинності рішення про усиновлення, незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном;

б) **внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування.** Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і над якою встановлено опіку чи піклування громадян України чи яку виховують у державній дитячій установі України або дитячому будинку сімейного типу, де хоч би один із батьків-вихователів є громадянином України, стає громадянином України з моменту встановлення опіки, піклування або влаштування до такої установи;

7) **внаслідок встановлення опіки над особою,** визнаною судом недієздатною. Іноземець або особа без громадянства, яка проживає в Україні на законних підставах, визнана судом недієздатною, над якою встановлено опіку громадянина України, набуває громадянства України з моменту набрання чинності судового рішення про встановлення опіки;

8) **у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини.** Можливі випадки, коли з якихось причин дитина та її батьки опинилися в різних правових станах. У таких випадках дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, набуває громадянства України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України;

9) **внаслідок встановлення батьківства.** Якщо матір'ю дитини є іноземка або особа без громадянства, а батьком у судовому порядку визнано

громадянина України, то дитину незалежно від місця її народження та місця постійного проживання визнають громадянином України.

Набуття громадянства дітьми віком від 15 до 18 років може відбуватися тільки за їхньою згодою;

10) з інших підстав, передбачених міжнародними договорами України.

Громадянство України припиняється:

1) **внаслідок виходу з громадянства України.** Громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може вийти з громадянства України за його клопотанням. Вихід із громадянства України також допускають, якщо особа набула іноземного громадянства або одержала гарантії про прийняття в іноземне громадянство. Не допускають виходу з громадянства України особи, яку в Україні притягнуто як обвинувачену у кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню.

Датою припинення громадянства України є дата видання відповідного Указу Президента України;

2) **внаслідок втрати громадянства України.** Громадянство України втрачають у таких випадках:

- громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянства іншої держави;

- іноземець набув громадянства України і не надав до державних органів України документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;

- іноземець набув громадянства України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;

- особа набула громадянства України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;

- громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, роботу в службу безпеки,

правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи органи місцевого самоврядування іншої держави;

- з інших підстав, передбачених міжнародними договорами України [3].

3.3 Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади в Україні. Повноваження Верховної Ради України

Законодавча влада в Україні представлена єдиним органом – Верховною Радою України. Статус Верховної Ради України та порядок її діяльності визначено статтею 75 Конституції України, Законами України «Про постійні комісії Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 р., «Про статус народного депутата України» від 22 березня 2002 р. та іншими законодавчими актами.

Конституцією України визначено сутність Верховної Ради як єдиного загальнонаціонального, представницького, колегіального органу державної законодавчої влади в Україні. Виключно до її компетенції входить ухвалення законів на території України. Ніякого іншого органу законодавчої влади в Україні сьогодні немає.

За Конституцією України, Верховна Рада України – парламент однопалатний, що обумовлено унітарним характером нашої держави.

Верховну Раду України формують через вибори. Конституційний склад Верховної Ради – 450 депутатів, яких обирають на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням строком на п'ять років. Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш ніж двох третин від її конституційного складу, тобто 300 депутатів.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть бути на державній службі або мати інший представницький мандат.

Верховна Рада України здійснює ряд функцій, які в сукупності виражають основні напрями її діяльності.

Основними функціями Верховної Ради України є:

1) *представницька функція* (представляє весь український народ і виступає від його імені);

2) *законодавча функція* (внесення змін до Конституції України, ухвалення законів, внесення до них змін, скасування або призупинення їхньої чинності);

3) *установча функція* (формування органів виконавчої та судової влади, формування власних парламентських структур, призначення або обрання на посади, звільнення з посад інших органів державної влади, вирішення питань, що стосуються територіального устрою, Збройних Сил України, забезпечення формування органів місцевого самоврядування);

4) *функція парламентського контролю* (контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та їх захист, бюджетно-фінансовий контроль, парламентський контроль за діяльністю органів прокуратури тощо).

Кожна функція має свій особливий порядок, спеціальну процедуру здійснення (процес).

Конституція України закріплює за Верховною Радою широке коло повноважень у різних сферах управління.

Найважливішими повноваженнями Верховної Ради України є:

1) у *законодавчій сфері* – внесення змін до Конституції України, ухвалення законів, затвердження Державного бюджету України;

2) у *зовнішньополітичній сфері* – оголошення за поданням Президента України стану війни та укладання миру, ратифікація і денонсація міжнародних договорів;

3) *участь у формуванні органів виконавчої влади.* Призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України та інших вищих посадових осіб;

4) *участь у формуванні органів судової влади.* Верховна Рада призначає третину складу Конституційного Суду України, обирає суддів судів загальної юрисдикції;

5) *здійснення парламентського контролю* за діяльністю Кабінету Міністрів України, ухвалення резолюції недовіри Кабінету Міністрів. Формою парламентського контролю є також діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

б) *усунення Президента України* з посади в порядку особливої процедури (імпічменту).

Верховна Рада України здійснює і інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її видання.

Основною організаційною формою роботи Верховної Ради є сесія, яка складається з пленарних засідань, засідань комітетів, тимчасових слідчих і спеціальних комісій Верховної Ради. Засідання проводять відкрито. Закрите засідання проводять за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради.

Як вже зазначали вище, *однією з найважливіших функцій парламенту є законодавча функція*, тобто ухвалення, зміна та скасування законів.

Процес створення, зміни і скасування законів називають *законодавчим процесом*.

В Україні він складається з таких стадій:

1) *законодавча ініціатива*, тобто внесення офіційної пропозиції про ухвалення, зміну чи скасування закону до Верховної Ради України. Таке право належить:

- а) Президенту України;
- б) народним депутатам України;
- в) Кабінету Міністрів України;

2) **розроблення законопроекту**, що може бути доручено парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, міністерствам, колективам учених-фахівців. Найчастіше перша і друга стадії законодавчого процесу збігаються, і тоді на розгляд Верховної Ради України вносять готовий законопроект;

3) **попереднє обговорення законопроекту**. Прийнятий до розгляду законопроект обговорюють у комітетах Верховної Ради. При цьому для підготовки висновків визначають головний комітет, якому інші подають свої результати обговорення законопроекту;

4) **обговорення законопроекту** на пленарних засіданнях Верховної Ради (читання законопроекту):

- під час *першого читання* законопроекту Верховна Рада заслуховує доповідь його ініціатора, співдоповідь ініціаторів внесення кожного альтернативного законопроекту (якщо такі є), співдоповідь головного комітету, обговорює основні положення законопроекту і його структур (частини, розділи, статті, повноту і послідовність їх викладання);

- під час *другого читання* (який є основним у розгляді законопроекту) Верховна Рада проводить постатейне обговорення законопроекту і здійснює постатейне голосування. У разі необхідності можуть обговорювати і виносити на голосування частини статті, її підпункти або речення;

- *третьє читання* законопроекту (яке є необов'язковим) проводять лише тоді, коли необхідні редакційні виправлення і узгодження розглянутого законопроекту з іншими законами;

5) **ухвалюють закон** (у результаті другого чи третього читання) голосуванням. За загальним правилом, закон має одержати схвалення простої більшості членів парламенту (тобто 50 % + 1 голос). Деякі закони мають бути схвалені двома третинами голосів парламентарів (кваліфікована більшість). Ухвалений закон підписує Голова Верховної Ради України;

6) **підписання закону** Президент України протягом 15 днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання та офіційного

оприлюднення, або повертає закон зі своїми зауваженнями і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради для повторного розгляду. Таке право Президента називають правом відкладального вето. Якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважають ним схваленим, його потрібно підписати і офіційно оприлюднити. Якщо під час повторного розгляду закон знов прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати і офіційно оприлюднити протягом десяти днів;

7) *оприлюднення закону*. Підписані Президентом України закони та інші акти, ухвалені Верховною Радою, публікують в офіційних друкованих виданнях, якими є «Офіційний вісник України», «Відомості Верховної Ради України», а також газети «Голос України» і «Урядовий кур'єр». Значення цієї стадії полягає в тому, що неоприлюднені та не доведені до відома людей закони не застосовують;

Набрання законом чинності. Відповідно до статті 94 Конституції України закон набирає чинності через десять днів із дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування [2].

3.4 Конституційний статус Президента України. Повноваження Президента України

Конституційно-правовий статус Президента України виник і дістав своє нормативно-правове закріплення після проголошення незалежності України.

Конституція України визначає, що Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Глава держави – це посадова особа, яка здійснює верховне представництво держави у внутрішній і зовнішній політиці.

Як глава держави, **Президент виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина.** Президент України не належить до жодної із закріплених Конституцією гілок влади, що цілком узгоджено з принципами розподілу влади. Президент України виконує інтегруючу функцію, тобто забезпечує баланс і взаємодію між органами державної влади.

Президента України обирають громадяни України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років і володіє державною мовою [1].

Повноваження Президента України починаються не пізніше ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складання присяги народомі на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Конституція передбачає засоби захисту правового статусу Президента України, він користується правом недоторканності на весь час виконання своїх повноважень.

Звання Президента України охороняє закон, воно зберігається за ним довічно, якщо Президент України не був усунутий із поста в порядку імпічменту.

Повноваження Президента України припиняється достроково в таких випадках:

- 1) відставка;
- 2) неможливість виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерть.

Діяльність Президента України, не пов'язана з виконанням ним своїх повноважень, обмежена. Він не має права мати інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади чи об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю.

Найважливіші **повноваження Президента** визначені Конституцією, Законами України «Про міжнародні договори України», «Про оборону України», «Про громадянство України» тощо:

1) у **сфері забезпечення державного суверенітету** України. Президент є Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил України, очолює Раду національної безпеки й оборони України, вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни і ухвалює рішення про використання Збройних Сил у разі збройної агресії проти України;

2) у **сфері зовнішньої політики**. Президент України представляє державу в міжнародних відносинах. Конкретний прояв цієї функції керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, ведення переговорів, укладання міжнародних договорів, вирішення питання про визнання іноземних держав, призначення і звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і міжнародних організаціях, прийняття вірчих і відкличних грамот дипломатичних представників іноземних держав;

3) у **сфері внутрішньої політики**. Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін у Конституції, утворює, реорганізує і ліквідує міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; підписує закони, ухвалені Верховною Радою України; має право вето щодо ухвалення Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховною Радою України;

4) щодо **формування складу органів державної влади**. Президент України припиняє повноваження Верховної Ради України; вносить до

Верховної Ради України подання про призначення Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови Служби безпеки України; призначає керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, а також голів місцевих державних адміністрацій і припиняє їхні повноваження; призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради Генерального прокурора України; призначає третину складу Конституційного Суду, половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років;

5) у *сфері захисту прав і свобод людини і громадянина*. Президент України ухвалює рішення про прийняття до громадянства України і припинення громадянства України, надання притулку в Україні; здійснює помилування;

б) крім того, *Президент України має низку повноважень, що традиційно належать до прерогатив глави держави*: присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини; нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки і нагороджує ними.

Президент України здійснює й інші повноваження, визначені Конституцією та законами України, але при цьому він не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Здійснюючи свої повноваження, Президент видає *укази та розпорядження*, які є обов'язковими до виконання на всій території України. Окремі акти Президента скріплює підписом Прем'єр-міністр України та міністр, відповідальний за підготовку акта і його виконання.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладено на Голову Верховної Ради України. Але при цьому

він не може здійснювати повноваження Президента України, передбачені пунктами 2, 6-8, 10-13, 22, 24, 25, 27, 28 статті 106 Конституції України.

Отже, слід зазначити, що посада Президента України є новацією в суспільно-політичному житті України, вона регламентована Конституцією України, реалізація повноважень Президента передбачає координацію і співдію з іншими гілками державної влади [2].

3.5 Виконавча влада України – Кабінет Міністрів України: структура та повноваження

Виконавча влада – це система виконавчо-розпорядчих державних органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами, відповідальна перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольна і підзвітна Верховній Раді України.

Місце виконавчої влади в системі єдиної державної влади визначено перш за все метою її діяльності – забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Мета – чітке визначення суті виконавчих і розпорядчих функцій, які притаманні лише виконавчій владі і не збігаються з функціями інших гілок влади.

Виконавча функція – органи виконавчої влади безпосередньо виконують нормативні приписи та інші акти законодавчої влади і Президента України.

Розпорядча функція – для виконання актів законодавчої влади, указів і розпоряджень Президента України органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти, дають відповідні розпорядження.

Суб'єктами виконавчої влади в Україні, які здійснюють ці функції, є:

1) органи загальної компетенції – вищі органи в системі органів виконавчої влади;

2) органи спеціальної компетенції – центральні органи державної виконавчої влади;

3) місцеві органи державної виконавчої влади.

У своїй сукупності ці суб'єкти утворюють єдину систему органів виконавчої влади. Очолює систему органів виконавчої влади **Кабінет Міністрів України** – вищий колегіальний орган виконавчої влади, який відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. У своїй діяльності Кабінет Міністрів керується Конституцією, законами та актами Президента України. Організація, повноваження, функції і порядок діяльності Кабінету Міністрів України визначені Конституцією та законами України.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає *постанови та розпорядження*, які підписує Прем'єр-міністр і які є обов'язковими до виконання [5].

Друге після Кабінету Міністрів місце у виконавчій вертикалі влади посідають **центральні органи виконавчої влади**. До цієї системи входять:

1) міністерства;

2) державні комітети (державні служби);

3) центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет, фонд держмайна, Управління державної охорони, СБУ тощо).

Структуру центрального органу виконавчої влади затверджує керівник відповідного органу, а їхні завдання та функції встановлені положенням, у якому передбачена відповідальність керівників цих органів перед Президентом України і Верховною Радою України за результати своєї діяльності.

Компетенція міністерств, комітетів і служб реалізується через видання ними *наказів, інструкцій та інших нормативно-правових актів*, які підлягають державній реєстрації в Міністерстві юстиції України.

Центральні органи виконавчої влади можуть мати свої територіальні органи, що утворені, реорганізовані і ліквідовані в порядку, встановленому законодавством, а також утворювати дорадчі та консультативні органи, склад яких і положення про них затверджує Кабінет Міністрів України [8].

Важливу роль у системі органів виконавчої влади відіграють **місцеві державні адміністрації**, які здійснюють виконавчу владу в областях і районах, районах Автономної Республіки Крим, містах Києві і Севастополі.

Місцеві державні адміністрації – це державні органи, які здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізують повноваження, делеговані їм відповідною радою [6].

Правові повноваження місцевих державних адміністрацій встановлює Конституція України, Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. та інші закони. У своїй діяльності вони керуються також актами Президента України, Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня.

Саме місцеві державні адміністрації реалізують принцип поєднання централізації і децентралізації щодо здійснення державної влади, покладений в основу побудови адміністративно-територіального устрою України.

Місцеві державні адміністрації очолюють голови відповідних адміністрацій, яких призначає на посаду і звільняє з посади Президент України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента. Вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні також радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Голови місцевих державних адміністрацій формують склад місцевих державних адміністрацій і визначають їхню структуру.

Повноваження голови місцевої державної адміністрації припиняє Президент України в таких випадках:

- 1) порушення Конституції і законів України;
- 2) втрата громадянства, виявлення факту подвійного громадянства;
- 3) визнання судом недієздатним;
- 4) виїзд на проживання до іншої країни;
- 5) набрання законної сили обвинувального вироку суду;
- 6) за власною ініціативою Президента України з підстав, передбачених Законом України «Про місцеві державні адміністрації» і законодавством про державну службу;
- 7) висловлення недовіри більшістю (дві третини) голосів відповідної ради;
- 8) подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням;
- 9) смерть [6].

3.6 Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні

Одним із найважливіших елементів демократичної, соціальної, правової держави є децентралізація державної влади на рівні територіальних громад та органів, які вони обирають.

Місцеве самоврядування – це одна з форм народовладдя в Україні, сутність якої полягає в самостійному вирішенні населенням питань місцевого значення в межах Конституції та законів України. Місцеве самоврядування - це різновид політичної, а не державної влади.

Розділом XI Конституції, Законом України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 р., а також Європейською хартією про місцеве самоврядування, ухваленою Радою Європи 15 жовтня 1985 р. і ратифікованою Верховною Радою України 17 липня 1997 р., що ввійшла до складу національного законодавства, визначено засади функціонування місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування в Україні здійснюване на принципах:

1) **народовладдя**. Місцеве самоврядування є формою участі населення в управлінні справами місцевого значення;

2) **законності**. Територіальні громади та їхні органи зобов'язані діяти у строгій відповідності із законодавством України і в межах своїх повноважень;

3) **гласності**. Діяльність органів місцевого самоврядування має бути висвітлена засобами масової інформації, бути відкритою для критики і пропозицій;

4) **колегіальності**. Органи місцевого самоврядування є колегіальними, ухвалені ними рішення мають колективний характер;

5) **поєднання місцевих і державних інтересів**. Територіальні громади та їхні органи існують і діють у межах Української держави. Через це неприпустиме протиставлення інтересів громади і всього українського народу. Місцеве самоврядування має діяти з урахуванням загальнодержавних програм соціально-економічного і культурного розвитку;

6) **виборності**. Усі органи місцевого самоврядування обирають громадяни відповідно до демократичних засад виборчого права України;

7) **правової, організаційної і матеріально-фінансової самостійності**. Місцеве самоврядування відділене від держави. Органи місцевого самоврядування мають право ухвалювати статути територіальної громади, видавати загальнообов'язкові правові акти. Вони мають статус юридичної особи і діють на основі самофінансування;

8) **підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їхніх органів і посадових осіб**. Представницькі органи місцевого самоврядування та їхні посадові особи зобов'язані періодично звітувати перед населенням про свою роботу;

9) **державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування**. Держава підтримує місцеве самоврядування через передачу йому майна,

фінансування програм соціально-економічного і культурного розвитку, здійснюваних у межах територіальної громади;

10) *судового захисту прав місцевого самоврядування*. Порушення прав територіальної громади, її органів є підставою для судового розгляду.

Система місцевого самоврядування в Україні побудована перш за все відповідно до адміністративно-територіального поділу, яке належить до компетенції центральної влади.

До системи місцевого самоврядування входять:

- 1) територіальна громада;
- 2) сільська, селищна, міська рада;
- 3) сільський, селищний, міський голова;
- 4) виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- 5) районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- 6) органи самоорганізації населення.

У містах із районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради можуть бути утворені районні в місті ради.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень, є *територіальна громада* села, селища, міста.

Територіальна громада – це об'єднання жителів, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Саме на місцевому рівні найповніше реалізовано права громадян на участь в управлінні громадськими справами.

Основними формами безпосереднього волевиявлення територіальних громад є:

- 1) місцевий референдум, рішення якого є обов'язковими для виконання на відповідній території;

2) загальні збори громадян за місцем проживання, рішення яких можуть бути враховані органами місцевого самоврядування в їхній діяльності;

3) право місцевої ініціативи, тобто право ініціювати розгляд у раді будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування;

4) громадські слухання, тобто заслуховування територіальними громадами депутатів відповідних рад і посадових осіб місцевого самоврядування. Громадські слухання проводять не рідше одного разу на рік і пропозиції, які вносять за результатами цих слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

Важливою ланкою системи місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські ради. До їхнього складу входять депутати, яких обирає населення відповідної території на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Елементом системи місцевого самоврядування є виконавчі органи сільських, селищних і міських рад, тобто виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Обласні та районні ради не створюють виконавчих органів.

Складовою місцевого самоврядування є сільський, селищний, міський голова, який є головною посадовою особою цих адміністративно-територіальних одиниць. Його обирають виборці, він здійснює свої повноваження на постійній основі, а також головує на засіданнях рад і очолює виконавчий комітет цих рад.

Голови обласних і районних рад обирають на сесіях відповідних рад.

До системи місцевого самоврядування також належать органи самоорганізації населення. Їхній статус визначено Конституцією України і Законом України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня

2001 р. З ініціативи жителів можуть бути створені такі органи самоорганізації населення:

- 1) сільські та селищні комітети;
- 2) вуличні та квартальні комітети;
- 3) комітети мікрорайонів;
- 4) будинкові комітети;
- 5) комітети районів у містах.

Організаційно-правовою основою місцевого самоврядування є те, що його органи є юридичними особами, вони наділені власними повноваженнями, у межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до законодавства.

Крім того, органам місцевого самоврядування законом можуть бути надані окремі повноваження органів виконавчої влади, у разі здійснення яких вони підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Органи та посадові особи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень ухвалюють нормативні та інші акти. Ради та виконавчі комітети на своїх засіданнях ухвалюють рішення, а сільські, селищні, міські голови видають розпорядження [7].

Тема 4

НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУДОВИХ І ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

План

- 4.1 Поняття, ознаки та принципи правосуддя в Україні.
- 4.2 Судова система України. Суди загальної юрисдикції.
- 4.3 Конституційний Суд України.
- 4.4 Правовий статус суддів.
- 4.5 Поняття, система і функції правоохоронних органів України.
- 4.6 Поняття, система і завдання органів прокуратури України.
- 4.7 Поняття і система органів внутрішніх справ України. Основні завдання і функції Національної поліції України.
- 4.8 Служба безпеки України.
- 4.9 Правозахисні органи України.

4.1 Поняття, ознаки та принципи правосуддя в Україні

Конституцією України проголошено про те, що Україна є соціальною, правовою державою. Охорона прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб від протиправних посягань, забезпечення неухильного дотримання законності та громадського порядку, боротьба зі злочинами та іншими правопорушеннями посідає важливе місце серед функцій держави.

Провідне місце серед названих функцій держави займає правосуддя.

Правосуддя – це особливий вид державної діяльності, яку проводить суд через розгляд і вирішення в судових засіданнях адміністративних, кримінальних, цивільних і господарських справ.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Правосуддя, на відміну від діяльності органів виконавчої влади, здійснюване в чітко визначеній законодавством процесуальній формі.

Правосуддя здійснюване на підставі Конституції України і регламентовано законодавством про судоустрій, цивільне, господарське та кримінальне судочинство. Правосуддя – це виключно судова діяльність. Суди, за статтею 6 Конституції України, є самостійною гілкою влади і діють незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускають. Судова діяльність поширена на всі правовідносини, що виникають у державі.

Правосуддя має ряд ознак, що відрізняють діяльність суду від правоохоронної діяльності.

По-перше, воно здійснюване через розгляд і вирішення в судових засіданнях цивільних справ стосовно спорів захисту прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави; розгляд у судових засіданнях кримінальних справ і вжиття встановлених законодавством заходів покарання до осіб, які винні у вчиненні злочину, або виправдовування невинних; вирішення господарських спорів, що виникають між учасниками господарських правовідносин.

По-друге, розгляд і вирішення в судових засіданнях цивільних, кримінальних та інших справ ґрунтовано на конституційних засадах.

По-третє, правосуддя здійснюване відповідно до чинного законодавства України, на основі кодифікованих актів (ЦПК, КПК, КАСУ), які докладно регламентують порядок, процесуальну форму судового розгляду і рішень, які виносить суд.

По-четверте, судові рішення ухвалюють суди іменем України. Вони обов'язкові до виконання на всій території України. Ці рішення є ніби законом у кожній конкретній справі.

Отже, суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією та законами України прав і

свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

В Україні правосуддя базовано на відповідних принципах, до яких необхідно віднести:

1) *здійснення правосуддя виключно судами*. Цей принцип закріплений у статті 124 Конституції України, статті 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», передбачає, що правосуддя в Україні здійснюване винятково судами і делегування функцій судів або привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускають. Не допускають також створення надзвичайних та особливих судів (частина 5, стаття 125 Конституції України);

2) *незалежність судів і підкорення їх лише закону*. Цей принцип закріплений у статтях 126, 129 Конституції України, статті 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і передбачає, що судді, здійснюючи правосуддя, незалежні і вирішують справи тільки на основі закону, виходячи з власного його розуміння та переконання, які ґрунтовані на всебічному, повному та об'єктивному дослідженні всіх обставин справи.

Суддя має бути незалежним як від правової позиції прокурорів, захисників, інших учасників судового процесу, так і представників державної влади, юридичних чи фізичних осіб.

Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово чи іншим способом з метою завдати шкоди їхньому авторитету чи вплинути на неупередженість суду заборонено і передбачає визначену законодавством відповідальність.

Принцип незалежності суддів має кілька значень:

- по-перше, незалежність їх від впливу і думки різних органів державної влади і управління, службових осіб, громадських організацій, засобів масової інформації, окремих громадян, тобто незалежність від впливу так званого правосуддя на замовлення;

- по-друге, незалежність від висновків органів попереднього розслідування і прокуратури, а також висновків і думки учасників судового засідання;

- по-третє, незалежність їх від судів вищого рівня і незалежність у складі самого суду, зокрема членів суду від голови суду.

Основними гарантіями незалежності суддів від стороннього впливу зі здійсненням ними своєї діяльності є:

- особливий порядок їх призначення, обрання, притягнення до відповідальності і звільнення;

- незмінюваність і недоторканність;

- сувора юридична процедура здійснення правосуддя;

- таємниця нарадчої кімнати з винесенням рішень;

- відповідальність за неповагу до суду чи судді або втручання у вирішення конкретних справ;

- створення необхідних умов для діяльності судів;

- належне матеріальне і соціальне забезпеченні суддів;

- функціонування органів суддівського самоврядування;

- визначені законодавством засоби забезпечення особистої безпеки суддів, їхніх сімей, майна, а також інші засоби їх правового захисту;

3) *державна мова судочинства*. За статтею 10 Конституції, державною мовою в Україні є українська мова. Стаття 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що застосування інших мов у судочинстві здійснюване у випадках і порядку, визначених законом. Зокрема, відповідно до статті 9 ЦПК України, статті 29 КПК України судочинство проводять українською мовою або мовою більшості населення певної місцевості.

У випадках, коли громадяни іншої національності, які становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць чи населених пунктів, не володіють у належному обсязі державною мовою

або коли в їхніх межах компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення такої місцевості, вони мають право користуватися рідною мовою та послугами перекладача в судовому процесі. Обмеження права особи на користування рідною мовою, необґрунтована відмова в запрошенні перекладача є істотним порушенням процесуального закону, що веде до скасування судового рішення в цивільній справі чи вироку в кримінальній справі;

4) **законність**. Принцип законності віднесений статтею 29 Конституції України до одного з основних принципів здійснення правосуддя в Україні.

Суть **принципу законності** полягає в тому, що, по-перше, суд у своїй діяльності вирішення справ повинен правильно застосовувати норми матеріального права до конкретних правовідносин; по-друге, уся діяльність суду підпорядкована чинному законодавству і здійснювана у визначеній законодавством процесуальній формі.

Принцип законності поширює свою дію на всіх суб'єктів судового процесу: суддю, прокурора, підсудного, захисника, потерпілого, цивільного позивача і відповідача, їхніх представників та інших осіб, що беруть участь у судовому засіданні.

Реалізація принципу законності забезпечена такими гарантіями:

- можливістю перегляду судових постанов (в апеляційному, касаційному порядку і за нововиявленими обставинами);

- встановленням відповідальності за неповагу до суду;

5) ***рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом***. Цей принцип закріплений у статті 129 Конституції, статті 9 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», статті 6 ЦПК України, статті 10 КПК України.

Правосуддя в Україні здійснюване на принципах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від статі, раси,

кольору шкіри, віросповідання, політичних, релігійних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Рівність перед законом – це однакове застосування положень, закріплених у законодавстві, до всіх громадян, усім суб'єктам правовідносин гарантована доступність судового захисту їхніх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом.

Поняття **рівності перед судом** не відрізняється істотно від поняття рівності перед законом. Воно означає наділення всіх громадян, які постають перед судом у тій чи іншій якості, рівними процесуальними правами та обов'язками. Закони, застосовувані судом, дають рівні права і покладають на громадян рівні обов'язки з урахуванням їхнього процесуального становища. Ніхто не може бути звільнений від обов'язку дотримуватися закону;

б) **забезпечення доведеності вини**. Цей принцип закріплений у статтях 62, 129 Конституції України.

Юридичний зміст цього принципу становлять такі положення:

- ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину (частина 2 статті 62 Конституції України);

- підозра не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом (частина 3 статті 62 Конституції України);

- усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачать на її користь (частина 3 статті 62 Конституції України);

- висновок про винність особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на припущеннях (частина 3 статті 62 Конституції України);

- із підозрюваним не можна поводитися як із винним до остаточного вирішення кримінальної справи та офіційного визначення його винним у вчиненні злочину, а також публічно твердити в засобах масової інформації та будь-яких офіційних документах, що ця особа є злочинцем.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням (частина 4 статті 62 Конституції України);

7) **змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості.** Цей принцип полягає в тому, що в судовому засіданні ведуть між собою процесуальний спір дві сторони: у кримінальному судочинстві – *сторона обвинувачення і сторона захисту*, цивільному судочинстві – *позивач і відповідач*. При цьому кожна зі сторін відстоює свою правову позицію за допомогою тих засобів, які передбачені процесуальним законом.

Змагальність забезпечує рівні процесуальні можливості учасників процесу щодо надання доказів, їх дослідження і заявлення клопотань, а також виступає гарантією всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи і винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення;

8) **підтримання державного обвинувачення в суді прокурором.** Цей принцип закріплений у пункті 5 частини 3 статті 129 Конституції України). Прокурор бере участь у дослідженні доказів, подає суду свої міркування з приводу застосування кримінального закону і міри покарання щодо підсудного. Підтримуючи обвинувачення, прокурор зобов'язаний керуватися вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтовано на розгляді всіх обставин справи;

9) **забезпечення підозрюваному права на захист.** Суть цього принципу полягає в тому, що кожна особа може особисто захищатися від підозри у вчиненні злочину. Разом із тим Конституцією України гарантовано, що кожен має право на правову допомогу, тобто можливість фізичних осіб одержати юридичні послуги. У випадках, передбачених чинним законодавством, таку допомогу надають безкоштовно.

Закон зобов'язує особу, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора і суддю до першого допиту підозрюваного і обвинуваченого роз'яснити їм

право мати захисника (стаття 20 КПК України). Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги для вирішення справ у судах та інших державних органах діє адвокатура (стаття 59 Конституції України). У випадках, передбачених законодавством, правову допомогу можуть надавати і інші особи, які мають вищу юридичну освіту. Держава визначає коло суб'єктів, які можуть надавати правову допомогу та їхні повноваження;

10) *гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами*. Цей принцип проголошений у статті 129 Конституції України і передбачає відкритість судової процедури, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці або для запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які звернулися до суду, а також таємниці усиновлення.

Рішення і вирок суду у всіх випадках проголошують публічно, крім рішень про усиновлення. Їхній зміст може бути доведено до відома населення засобами масової інформації. Необґрунтоване обмеження гласності судочинства може служити підставою для скасування вироку вищим судом, оскільки це являє собою істотне порушення процесуального закону.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» визначає, що з розглядом справ хід судового процесу фіксують технічними засобами;

11) *забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду*. Цей принцип закріплений у пункті 8 частини 3 статті 129 Конституції України) і має важливе значення для виконання завдань суду із захисту прав і законних інтересів громадян і організацій, зміцнення законності і правопорядку, утвердження принципу справедливості та забезпечення розвитку демократії в державі.

Апеляція – це форма оскарження постанов суду першої інстанції, що не набрали законної сили, до судів вищої інстанції. Апеляційний суд наділено повноваженнями проводити своє судове слідство або обмежитися

тими матеріалами, які є у справі, тобто суть апеляції полягає в новому розгляді і перевіренні справи судом апеляційної інстанції.

Касація – це форма перегляду вищим судом судових вироків, постанов і рішень судів нижчої інстанції, що **набрали законної сили**. Суд касаційної інстанції не може проводити судові слідство;

12) **обов'язковість рішень суду**. Судове рішення – це найважливіший акт здійснення правосуддя, яке ухвалено судами іменем України. Стаття 124 Конституції України встановлює, що вирок, рішення, ухвала і постанова суду, що набрали законної сили, є обов'язковими для виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами, об'єднаннями громадян, фізичними і юридичними особами на всій території України.

Держава забезпечує силою примусу виконання вимог суду і його рішень. Для виконання таких функцій у механізмі держави є спеціальні органи і посадові особи, до обов'язків яких входить виконання судових рішень. Крім того, за невиконання судових рішень передбачена законодавством відповідальність [2].

4.2 Судова система України. Суди загальної юрисдикції

Судова система України являє собою сукупність усіх судів держави, основою яких є єдині засади організації і діяльності та наділених повноваженнями здійснювати судову владу.

Відповідно до Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судову систему України складають Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції.

Термін «юрисдикція» в перекладі з латинської означає «проголошувати право, повноваження давати правову оцінку суспільним явищам, роз'яснювати правові питання». Юрисдикція судів поширена на всі правовідносини, що виникають у державі.

Відповідно до частини 1 статті 125 Конституції України судоустрій в Україні побудований за принципами територіальності та спеціалізації і визначений законодавством.

Систему судоустрою складають:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди;
- 3) Верховний Суд.

Суд є утвореним, реорганізованим і ліквідованим законодавством.

Місцевими загальними судами в Україні, які розглядають цивільні та кримінальні справи є окружні суди, які утворені в одному або декількох районах чи районах у містах, або місті, або районі (районах) і місті (містах).

Місцевими господарськими судами є окружні господарські суди.

Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законодавством.

За своїм повноваженням місцевий суд є судом першої інстанції і здійснює правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законодавством.

Місцеві загальні суди розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення у випадках і порядку, визначених процесуальним законодавством.

Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законодавством, – як суди першої інстанції з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є апеляційні суди, які утворені в апеляційних округах.

Апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні

господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворені у відповідних апеляційних округах.

У складі апеляційного суду можуть бути утворені судові палати з розгляду окремих категорій справ.

Апеляційний суд:

1) здійснює правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законодавством;

2) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики відповідні місцеві суди, Верховний Суд;

3) надає місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства;

4) здійснює інші повноваження, визначені законодавством.

У системі судустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої та апеляційної інстанції з розгляду окремих категорій справ.

Вищими спеціалізованими судами є:

1) Вищий суд із питань інтелектуальної власності;

2) Вищий антикорупційний суд;

3) Спеціалізований окружний адміністративний суд;

4) Спеціалізований апеляційний адміністративний суд.

Вищі спеціалізовані суди розглядають справи, які віднесені до їхньої юрисдикції процесуальним законодавством.

У складі вищого спеціалізованого суду можуть бути утворювані судові палати для розгляду окремих категорій справ у першій інстанції, а також апеляційна палата для розгляду справ в апеляційній інстанції. Апеляційна палата вищого спеціалізованого суду діє в його складі на засадах інституційної, організаційної, кадрової та фінансової автономії. Кількість суддів в апеляційній палаті вищого спеціалізованого суду визначає в межах загальної кількості суддів вищого спеціалізованого суду

Вища рада правосуддя з урахуванням консультативного висновку Державної судової адміністрації України.

Вищий спеціалізований суд:

- 1) здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанції у справах та в порядку, визначених процесуальним законодавством;
- 2) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд;
- 3) здійснює інші повноваження, визначені законодавством.

У статті 125 Конституції України визначено, що Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість і єдність судової практики в порядку та спосіб, визначені процесуальним законодавством.

У складі Верховного Суду діють:

- 1) Велика Палата Верховного Суду;
- 2) Касаційний адміністративний суд;
- 3) Касаційний господарський суд;
- 4) Касаційний кримінальний суд;
- 5) Касаційний цивільний суд.

Верховний Суд України здійснює такі повноваження:

- 1) здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законодавством, - як суд першої або апеляційної інстанції, у порядку, встановленому процесуальним законодавством;
- 2) здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;
- 3) надає висновки про проекти законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою;
- 4) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачують Президента України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання

про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

5) звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також офіційного тлумачення Конституції України;

6) забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законодавством;

7) забезпечує апеляційні та місцеві суди методичною інформацією з питань правозастосування;

7¹) здійснює управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління;

8) здійснює інші повноваження, визначені законодавством.

У кожному касаційному суді утворюють судові палати з розгляду окремих категорій справ з урахуванням спеціалізації суддів.

Кількість і спеціалізацію судових палат визначають рішенням зборів суддів касаційного суду з урахуванням вимог частин 5 і 6 цієї статті та судового навантаження.

Верховний Суд очолює Голова Верховного Суду, якого обирає на посаду та звільняє з посади через таємне голосування Пленум Верховного Суду із суддів Верховного Суду в порядку, встановленому законодавством. Голову Верховного Суду обирають із суддів Верховного Суду строком на чотири роки з правом обіймати посаду Голови Верховного Суду не більше двох строків поспіль. Велика Палата Верховного Суду є постійно діючим колегіальним органом Верховного Суду, до складу якого входить двадцять один суддя Верховного Суду.

Велика Палата Верховного Суду:

1) у визначених законодавством випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права;

2) діє як суд апеляційної інстанції у справах, розглянутих Верховним Судом як судом першої інстанції;

3) аналізує судову статистику та вивчає судову практику, здійснює узагальнення судової практики;

4) здійснює інші повноваження, визначені законодавством.

Суддів Верховного Суду обирають до Великої Палати збори суддів відповідних касаційних судів із суддів таких касаційних судів.

Кожен касаційний суд у складі Верховного Суду обирає по п'ять суддів до Великої Палати Верховного Суду. До складу Великої Палати Верховного Суду також входить Голова Верховного Суду за посадою. Суддя Верховного Суду, обраний до Великої Палати, здійснює повноваження судді Великої Палати Верховного Суду протягом трьох років (крім Голови Верховного Суду), але не більше двох строків поспіль [2].

4.3 Конституційний Суд України

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Статус Конституційного Суду України, тобто порядок його формування, функціонування і компетенції визначено статтями 147-153 Конституції України та Законом України «Про Конституційний Суд України».

Головним завданням Конституційного Суду є гарантування забезпечення верховенства Конституції як Основного Закону держави на всій території України.

Діяльність Конституційного Суду України базовано на принципах:

- 1) верховенства права;
- 2) незалежності;
- 3) колегіальності;
- 4) рівноправності суддів;
- 5) гласності;
- 6) повного і всебічного розгляду справ;
- 7) обґрунтованості винесених ним рішень.

Конституційний Суд України не входить до системи судів загальної юрисдикції і правосуддя в класичному розумінні він не здійснює, тобто не розглядає конкретних кримінальних або цивільних прав, не є апеляційною, касаційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції.

Конституційний Суд ухвалює рішення та дає висновки з таких питань:

- 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність), законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 2) офіційне тлумачення Конституції України;
- 3) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносять до Верховної Ради України для надання згоди на їхню обов'язковість;
- 4) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонують для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- 5) надання за зверненням Верховної Ради України висновку про додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про

усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 і 151 Конституції України;

6) надання за зверненням Верховної Ради України висновку про відповідність законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;

7) надання за зверненням Верховної Ради України висновку про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

8) вирішення питань про відповідність Конституції України та законам України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим за зверненням Президента України згідно з частиною 2 статті 137 Конституції України;

9) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їхніх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України.

Конституційний Суд України розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) чинних актів (їхніх окремих положень). З метою захисту і відновлення прав особи Конституційний Суд України розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) акта (його окремих положень), який втратив чинність, але продовжує бути застосовуваним до правовідносин, що виникли під час його чинності.

Конституційний Суд України не розглядає питання про відповідність законам України актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, актів інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, крім випадків, передбачених пунктом 28 частини 1 статті 85 та частиною 2 статті 137 Конституції України.

Склад Конституційний суд України становить 18 суддів Конституційного Суду.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду. Конституційний Суд України є повноважним здійснювати конституційне провадження, якщо в його складі є щонайменше 12 суддів Конституційного Суду, які набули повноважень згідно зі статтею 17 Закону України «Про Конституційний Суд України».

Суддею Конституційного Суду може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості, є правником із визнаним рівнем компетентності.

Суддю Конституційного Суду України призначають на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

У складі Суду діють Велика палата, два сенати і шість колегій.

У Законі України «Про Конституційний Суд України» визначені форми звернення до Конституційного Суду, такими формами є конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга.

Конституційне подання – це письмове клопотання:

- 1) про визнання акта (його окремих положень) неконституційним;
- 2) офіційне тлумачення Конституції України.

У конституційному поданні зазначають:

- 1) суб'єкта права на конституційне подання;
- 2) відомості про представника суб'єкта права на конституційне подання;
- 3) документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційне подання, із зазначенням повного найменування, номера, дати ухвалення, джерела офіційного видання акта;
- 4) перелік документів і матеріалів, що додають.

Суб'єктами права на конституційне подання є Президент України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Конституційним зверненням є письмове клопотання про надання висновку:

1) щодо відповідності Конституції України чинного міжнародного договору України або міжнародного договору, що внесено до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість;

2) відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонувані для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

4) відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;

5) порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

6) відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України.

У конституційному зверненні зазначають:

1) суб'єкта права на конституційне звернення;

2) відомості про представника суб'єкта права на конституційне звернення;

3) документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційне звернення, із зазначенням повного найменування, номера, дати ухвалення, джерела офіційного видання акта;

4) перелік документів і матеріалів, що додають.

Суб'єктами права на конституційне подання є Президент України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Кабінет Міністрів України.

Конституційною скаргою є подане письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу.

Суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України.

Строк конституційного провадження не має перевищувати шість місяців, якщо інше не встановлено Законом України «Про Конституційний Суд України», для певних категорій справ не може становити більше тридцяти календарних днів.

Конституційний суд України ухвалює рішення, надає висновки, постановляє ухвали, видає забезпечувальні накази. Акти з питань, не пов'язаних із конституційним провадженням, Конституційний Суд України ухвалює у формі постанови.

Усі акти Конституційного Суду України за результатами конституційного провадження, крім висновків про відповідність Конституції України (конституційності) питань, які пропоновані для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою, оприлюднюються на офіційному вебсайті або в окремих випадках за ухвалою - у Залі засідань, але не пізніше наступного робочого дня після їх ухвалення.

Висновки Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропоновані для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою, оприлюднюються у день їх ухвалення.

Акт Конституційного суду України разом з окремою думкою Судді публікують у «Віснику Конституційного Суду України» та інших офіційних друкованих виданнях України.

Слід зазначити, що основні положення норм розділу VIII Конституції України «Правосуддя» на суддів Конституційного Суду не поширені, за деяким винятком. Так, за статтею 149 Конституції України, на суддів Конституційного Суду поширені гарантії незалежності та недоторканості, підстави щодо звільнення з посади, передбачені статтею 126, і вимоги щодо несумісності, визначені в частині 2 статті 127 Конституції України [2].

4.4 Правовий статус суддів

Судді та залучені для здійснення правосуддя представники народу (народні засідателі і присяжні) є носіями судової влади в Україні, які реально здійснюють правосуддя.

Судді є посадовими особами судової влади, які наділені повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі в Конституційному Суді України та судах загальної юрисдикції.

Правовий статус суддів визначено Конституцією України, Законами України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Конституційний Суд України», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів».

Статус суддів – це сукупність прав та обов'язків, закріплених чинним законодавством стосовно порядку обрання суддів, їхніх повноважень, гарантій їхньої діяльності та відповідальності.

Такий статус є єдиним для всіх суддів України, незалежно від того, у якому суді вони працюють. Єдність статусу суддів забезпечена і єдиними в цілому вимогами до кандидатів на посаду судді. За статтею 127 Конституції України, на посаду судді може бути призначений громадянин України, не

молодший тридцяти і не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним і володіє державною мовою. Законодавством можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді. Для суддів спеціалізованих судів відповідно до законодавства можуть бути встановлені інші вимоги щодо освіти і стажу професійної діяльності.

Суддя повинен бути неупередженим і незалежним від інших суддів, суддів вищого рівня та будь-якого зовнішнього впливу. У своїй діяльності він зобов'язаний керуватися тільки законом. Через це, з одного боку, до суддів застосовують деякі обмеження. За статтею 127 Конституції України, суддя **не має права:**

- 1) належати до політичних партій і профспілок;
- 2) брати участь у будь-якій політичній діяльності;
- 3) мати представницький мандат;
- 4) обіймати будь-які інші оплачувані посади;
- 5) виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

З іншого боку, незалежність суддів забезпечена за допомогою **правових гарантій** їхньої діяльності, до яких, за статтею 126 Конституції України, належать:

- 1) недоторканість суддів. Без згоди Верховної Ради України суддя не може бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувачуваного вироку судом;
- 2) відповідальність за неповагу до суду чи судді;
- 3) забезпечення особистої безпеки суддів і членів їхніх сімей. Погроза або насильство щодо суддів, посягання на його життя карається як злочин;
- 4) незмінюваність суддів. Судді обіймають посаду безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та судів, яких призначають на посаду судді вперше.

Добір кандидатів на посаду судді здійснюється за результатами складання кваліфікаційного іспиту. Подання про призначення судді на посаду вносить Вища рада юстиції. Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснює Президент України. Усіх інших суддів, крім суддів Конституційного Суду України, обирає Верховна Рада України безстроково. Суддів звільняють із посади орган, що його обрав або призначив на підставі вимог статті 126 Конституції України [2].

4.5 Поняття, система і функції правоохоронних органів України

Однією з основних внутрішніх функцій держави є правоохоронна функція, яка полягає в забезпеченні конституційного порядку, національної безпеки, правового порядку та спрямована на охорону конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також відновлення порушених прав.

Правоохоронні функції вказують на участь того чи іншого компетентного органу в правоохоронній діяльності держави.

Правоохоронні органи – це державні органи, які спеціально уповноважені здійснювати контроль за неухильним дотриманням законів та інших нормативно-правових актів, забезпечувати правопорядок, здійснювати захист законних прав і інтересів фізичних і юридичних осіб, суспільства і держави в цілому, а також застосовувати заходи державного примусу до правопорушників.

Характерними рисами правоохоронних органів є:

- здійснення ними зазначених вище функцій, які сукупно називають правоохоронною діяльністю;
- наявність у них для виконання зазначених функцій відповідних державно-владних повноважень, зокрема можливості видавати правові акти (в основному індивідуального характеру), обов'язкові для виконання;

- можливість безпосередньо застосувати різні заходи примусу (затримання особи, арешт, позбавлення волі тощо);

- перебування їхньої діяльності під особливим державним контролем і наглядом, здійснення лише на основі законодавства і у встановленому ним порядку.

Правоохоронні органи зобов'язані виконувати дії, що мають упорядкувальне, контрольне та охоронне призначення.

У статті 2 Закону України «**Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів**» надано перелік **правоохоронних органів**.

Правоохоронні органи – органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Деякі правоохоронні органи мають спеціальну сферу діяльності. Так, у структурі служби безпеки, органів внутрішніх справ, органів із виконання покарань, податкової міліції є спеціалізовані підрозділи, яким надано право здійснювати оперативно-розшукову діяльність.

4.6 Поняття, система і завдання органів прокуратури України

Прокуратура України – це самостійний централізований орган державної влади, що діє в системі правоохоронних органів держави та забезпечує всемірне утвердження верховенства закону, захист від неправомірних посягань на суспільний і державний лад, права і свободи людини.

Прокуратура займає особливе місце в системі державних органів України, вона не підпорядкована виконавчій або судовій владі, оскільки її

діяльність є елементом системи стримувань і противаг між гілками влади. Правовою основою організації й діяльності органів прокуратури є Конституція України, Закон України «Про прокуратуру», а також кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне, господарсько-процесуальне законодавство та інші нормативно-правові акти.

Прокуратура України становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому Законом України «Про прокуратуру», здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

Прокурори в Україні мають єдиний статус незалежно від місця прокуратури в системі прокуратури України чи адміністративної посади, яку прокурор обіймає у прокуратурі. Стажист окружної прокуратури здійснює повноваження прокурора.

Відповідно до статей 22-26 Закону України «Про прокуратуру» на прокуратуру покладено такі функції:

1) підтримувати державне обвинувачення в судовому провадженні щодо кримінальних правопорушень, користуючись при цьому правами і виконуючи обов'язки, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України;

2) представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді полягає у здійсненні процесуальних та інших дій, спрямованих на захист інтересів громадянина або держави, у випадках і порядку, встановлених законодавством;

3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

4) нагляд за додержанням законів із виконанням судових рішень у кримінальних справах, а також застосуванням інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

4.7 Поняття і система органів внутрішніх справ України. Основні завдання і функції Національної поліції України

Основною складовою системи Міністерства внутрішніх справ є Національна поліція України (далі поліція). За Законом України «Про Національну поліцію», Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р, № 877, Національна поліція є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовує та координує Кабінет Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Діяльність поліції спрямовує та координує Кабінет Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України згідно із законодавством. Завданнями поліції відповідно до статті 2 Закону України «Про Національну поліцію» і статті 3 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію» від 28 жовтня 2015 р. № 877 є надання поліцейських послуг у сферах:

- 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;
- 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- 3) протидії злочинності;
- 4) надання в межах, визначених законодавством, послуг із допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги;
- 5) внесення на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики в зазначених сферах.

У своїй діяльності поліція керується Конституцією України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цим та іншими законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами.

На працівників поліції (поліцейських і державних службовців) поширена дія Закону України «Про запобігання корупції». Діяльність поліції побудована на принципах:

- верховенства права;
- дотримання прав і свобод людини;
- законності;
- відкритості та прозорості;
- політичної нейтральності;
- взаємодії з населенням на засадах партнерства;
- безперервності.

1 Поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права, відповідно до якого людину, її права та свободи визнано найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права застосовують з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

2 Дотримання прав і свобод людини. Під час виконання своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації. Обмеження прав і свобод людини можливе виключно на підставах і в порядку, визначених Конституцією і законами України, за нагальної необхідності і в обсязі, необхідному для виконання завдань

поліції. Здійснення заходів, що обмежують права та свободи людини, має бути негайно припинене, якщо мета застосування таких заходів досягнута або немає необхідності подальшого їх застосування. Поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

У разі виявлення таких дій кожен поліцейський зобов'язаний негайно вжити всіх можливих заходів щодо їх припинення та обов'язково доповісти безпосередньому керівництву про факти катування та наміри їх застосування. У разі приховування фактів катування або інших видів неналежного поводження поліцейськими керівник органу протягом доби з моменту отримання відомостей про такі факти зобов'язаний ініціювати проведення службового розслідування та притягнення винних до відповідальності. У разі виявлення таких дій поліцейський зобов'язаний повідомити про це орган досудового розслідування, уповноважений на розслідування відповідних злочинів, вчинених поліцейськими. У діяльності поліції заборонені будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовною або іншими ознаками.

3 Законність. Поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України. Поліцейському заборонено виконувати злочинні чи явно незаконні розпорядження та накази.

Накази, розпорядження та доручення вищих органів, керівників, посадових і службових осіб, службова, політична, економічна або інша доцільність не можуть бути підставою для порушення поліцейським Конституції та законів України.

4 Відкритість і прозорість. Поліція здійснює свою діяльність на засадах відкритості та прозорості в межах, визначених Конституцією та законами України, і забезпечує:

а) постійне інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також громадськості про свою діяльність у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку;

б) доступ до публічної інформації, володільцем якої вона є, у порядку та відповідно до вимог, визначених законодавством.

Поліція може оприлюднювати (поширювати) інформацію з обмеженим доступом лише у випадках і порядку, визначених законодавством.

Нормативно-правові акти, що регламентують діяльність поліції, обов'язково оприлюднюються на вебпорталі центрального органу управління поліції.

Нормативно-правові акти з обмеженим доступом оприлюднюються у випадках і порядку, визначених законодавством. Проекти нормативно-правових актів, що стосуються прав і свобод людини, обов'язково проходять громадське обговорення в порядку, визначеному Міністром внутрішніх справ України.

5 Політична нейтральність. Поліція забезпечує захист прав і свобод людини незалежно від політичних переконань і партійної належності. У своїй діяльності є незалежною від рішень, заяв чи позицій політичних партій і громадських об'єднань. В органах і підрозділах поліції заборонено використовувати будь-які предмети, на яких зображена символіка політичних партій, і провадити політичну діяльність.

Поліцейським заборонено висловлювати особисте ставлення до діяльності політичних партій під час виконання службових повноважень, а також використовувати службові повноваження в політичних цілях.

6 Взаємодія з населенням на засадах партнерства. Діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними

громадами і громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб. З метою визначення причин і/або умов учинення правопорушень службову діяльність органів і підрозділів поліції планують з урахуванням специфіки регіону та проблем територіальних громад. Рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінювання ефективності діяльності органів і підрозділів поліції. Оцінюють рівень довіри населення до поліції незалежні соціологічні служби в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

7 Безперервність. Поліція забезпечує безперервне та цілодобове виконання своїх завдань. Кожен має право в будь-який час звернутися за допомогою до поліції або поліцейського. Поліція не має права відмовити в розгляді або відкласти розгляд звернень стосовно забезпечення прав і свобод людини, юридичних осіб, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань із посиланням на вихідний, святковий чи неробочий день або закінчення робочого дня. Відповідно до статті 13 Закону України «Про Національну поліцію» систему поліції складають:

- 1) центральний орган управління поліцією;
- 2) територіальні органи поліції.

До складу апарату центрального органу управління поліції входять організаційно поєднані структурні підрозділи, що забезпечують діяльність керівника поліції, а також виконання покладених на поліцію завдань. У складі поліції функціонують:

- 1) кримінальна поліція;
- 2) патрульна поліція;
- 3) органи досудового розслідування;
- 4) поліція охорони;
- 5) спеціальна поліція;
- 6) поліція особливого призначення.

Завдання, основні напрями організації роботи, права і обов'язки патрульної служби Міністерства внутрішніх справ України затверджені

Наказом МВС України «Про затвердження Положення про патрульну службу МВС» від 02 липня 2015 р. № 796.

Організація діяльності органів досудового розслідування Національної поліції врегульована Наказами МВС України «Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України» від 06 липня 2017 р. № 570205 і «Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України» від 20 травня 2020 р. № 405206.

У системі поліції можуть бути утворені науково-дослідні установи та установи забезпечення, заклади професійної (професійно-технічної) освіти зі специфічними умовами навчання. Загальну чисельність поліції утримують за рахунок коштів Державного бюджету України.

Структуру центрального органу управління поліції затверджує керівник поліції за погодженням з Міністром внутрішніх справ України.

Штатний розпис (штат) поліції затверджує керівник поліції. Кошторис поліції затверджує керівник поліції за погодженням із Міністром внутрішніх справ України.

Територіальні органи поліції утворені як юридичні особи публічного права в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах, містах, районах у містах і міжрегіональні (повноваження яких поширені на декілька адміністративно-територіальних одиниць) територіальні органи в межах граничної чисельності поліції і коштів, визначених на її утримання.

Територіальні органи поліції утворює, ліквідує та реорганізовує Кабінет Міністрів України за поданням Міністра внутрішніх справ України на підставі пропозицій керівника поліції. Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення територіальних органів Національної поліції та ліквідацію територіальних органів Міністерства внутрішніх справ» від 16 вересня 2015 р. № 730 утворено 27 територіальних органів Національної поліції.

Структуру територіальних органів поліції затверджує керівник поліції за погодженням із Міністром внутрішніх справ України.

Склад структурних підрозділів, передбачених орієнтовною структурою, визначає Голова Національної поліції України. Структуру головних управлінь Національної поліції в м. Києві, Автономній Республіці Крим і м. Севастополі встановлюють відповідно до орієнтовної структури, з урахуванням особливостей регіонів.

Штатний розпис (штат) і кошторис територіальних органів поліції затверджує керівник поліції. Керівників територіальних органів поліції призначає на посади та звільняє з посад керівник поліції за погодженням із Міністром внутрішніх справ України. Заступників керівників територіальних органів поліції призначає на посади та звільняє з посад керівник територіального органу поліції. Керівником, заступником керівника територіального органу поліції може бути призначена особа:

- 1) яка відповідає загальним умовам вступу на службу в поліцію;
- 2) має вищу повну юридичну освіту;
- 3) має стаж роботи в галузі права не менше п'яти років;
- 4) має досвід роботи на керівних посадах не менше одного року.

Основні повноваження поліції передбачені у статті 23 Закону України «Про Національну поліцію».

Так, поліція відповідно до покладених на неї завдань:

1) здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень;

2) виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних і адміністративних правопорушень, вживає в межах своєї компетенції заходів для їх усунення;

3) вживає заходів із метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення;

4) вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю і здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення;

5) здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;

6) здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності;

7) розшукує осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законодавством;

8) у випадках, визначених законодавством, здійснює провадження у справах про адміністративні правопорушення, ухвалює рішення про застосування адміністративних стягнень і забезпечує їх виконання;

9) доставляє у випадках і порядку, визначених законодавством, затриманих осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, та осіб, які вчинили адміністративне правопорушення;

10) вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських і річкових портах, інших публічних місцях;

11) регулює дорожній рух і контролює дотриманням Правил дорожнього руху його учасниками і правомірність експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі;

12) супроводжує транспортні засоби у випадках, визначених законодавством;

13) видає відповідно до законодавства дозволи на рух окремих категорій транспортних засобів; у випадках, визначених законодавством, видає та погоджує дозвільні документи у сфері безпеки дорожнього руху;

14) вживає всіх можливих заходів для надання невідкладної, зокрема домедичної і медичної, допомоги особам, які постраждали внаслідок

кримінальних чи адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя чи здоров'я;

15) вживає заходів для визначення осіб, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе; встановлює особу за невпізнаним трупом;

16) забезпечує безпеку взятих під захист осіб на підставах і в порядку, визначених законодавством;

17) у межах своєї компетенції, визначеної законодавчо, контролює дотримання вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, вживає заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням серед дітей, а також соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі;

18) вживає заходів для запобігання та протидії домашньому насильству або насильству за ознакою статі;

19) охороняє об'єкти права державної власності у випадках і порядку, визначених законом та іншими нормативно-правовими актами, а також бере участь у здійсненні державної охорони;

20) здійснює на договірних засадах охорону фізичних осіб та об'єктів права приватної і комунальної власності;

21) контролює дотримання фізичними та юридичними особами спеціальних правил і порядку зберігання і використання зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту і активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів, матеріалів і речовин, на які поширена дозвільна система органів внутрішніх справ;

22) здійснює у визначеному законодавством порядку приймання, зберігання та знищення вилученої, добровільно зданої або знайденої вогнепальної, газової, холодної та іншої зброї, боєприпасів, набоїв, вибухових речовин і пристроїв, наркотичних засобів або психотропних речовин;

23) контролює в межах своєї компетенції, визначеної законодавством, дотримання вимог режиму радіаційної безпеки у спеціально визначеній зоні радіоактивного забруднення;

24) бере участь відповідно до повноважень у забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного або надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації в разі їх введення на всій території України або в окремій місцевості;

25) виконує в межах компетенції запити органів правопорядку (правоохоронних органів) інших держав або міжнародних організацій поліції відповідно до закону та міжнародних договорів України;

26) здійснює оперативно-розшукову діяльність відповідно до законодавства;

27) вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку під час примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб), здійснює привід осіб за рішенням тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, а також вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю і здоров'ю державних виконавців, приватних виконавців та інших осіб, які беруть участь у вчиненні виконавчих дій, здійснює привід у виконавчому провадженні, здійснює розшук боржника чи дитини у виконавчому провадженні у випадках, передбачених законодавством або рішенням суду.

Для проведення виконавчих дій працівників поліції залучають за вмотивованою постановою виконавця, яку надсилають керівнику територіального органу поліції за місцем проведення відповідної виконавчої дії. Відмову в залученні поліції для проведення виконавчих дій допускають лише з підстав залучення особового складу певного територіального органу поліції до припинення групового порушення громадської безпеки і порядку чи масових заворушень, а також для подолання наслідків масштабних аварій чи інших масштабних надзвичайних ситуацій;

28) забезпечує інформування Комісії з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, про хід досудового розслідування, вжиття заходів для розшуку осіб, зниклих безвісти, у тому числі осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, для внесення даних до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин;

29) виявляє транспортні засоби особистого користування, тимчасово ввезені на митну територію України громадянами більш як на 30 діб і не зареєстровані в Україні у встановлені законодавством строки;

30) вживає заходів для виявлення неправомірного керування транспортними засобами, щодо яких порушено обмеження, встановлені Митним кодексом України, а саме порушено строки їх тимчасового ввезення та/або переміщення в митному режимі транзиту; транспортні засоби використовують для цілей підприємницької діяльності та/або отримання доходів в Україні; транспортні засоби передано у володіння, користування або розпорядження особам, які не ввозили їх на митну територію України або не поміщували в митний режим транзиту, а також заходів для виявлення неправомірного розкомплектування таких транспортних засобів;

31) на підставі відповідної постанови Уповноваженого із захисту державної мови вживає заходів для забезпечення здійснення Уповноваженим із захисту державної мови своїх повноважень, у тому числі сприяє збору фактичних даних про наявність або відсутність у діях (бездіяльності) певних осіб ознак порушення вимог Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Залучають працівників поліції за вмотивованим зверненням Уповноваженого із захисту державної мови, у якому має бути зазначено, які саме дії пропоновано вчинити працівникам поліції. Таке звернення надсилають керівнику територіального органу поліції за місцем вчинення визначених у зверненні дій;

32) у межах своєї компетенції здійснюють нагляд за дотриманням порядку виходу домашніх тварин (собак) у громадських місцях, вимог у сфері захисту тварин від жорстокого поводження та вживають відповідних заходів у разі порушення законодавства у цій сфері;

33) здійснює у взаємодії зі Збройними Силами України, Національною гвардією України, Державною прикордонною службою України, Державною спеціальною службою транспорту, Службою безпеки України боротьбу з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника) і не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями;

34) сприяє Державній прикордонній службі України у виявленні каналів незаконного перетинання державного кордону, переміщення зброї, боєприпасів, вибухових речовин і разом із відповідними правоохоронними органами ліквідує такі канали.

Виконання інших (додаткових) повноважень може бути покладене на поліцію виключно законодавством. Поліція в рамках інформаційно-аналітичної діяльності:

1) формує бази (банки) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України;

2) користується базами (банками) даних Міністерства внутрішніх справ України та інших органів державної влади;

3) здійснює інформаційно-пошукову та інформаційно-аналітичну роботу;

4) здійснює інформаційну взаємодію з іншими органами державної влади України, органами правопорядку іноземних держав і міжнародними організаціями;

5) надає до Єдиного державного реєстру призовників, військовозобов'язаних і резервістів в електронній формі та в обсягах даних, зазначених у статтях 7, 14 Закону України «Про Єдиний державний реєстр

призовників, військовозобов'язаних та резервістів», відомості, необхідні для забезпечення ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних і резервістів.

Поліція може створювати власні бази даних, необхідні для забезпечення щоденної діяльності органів (закладів, установ) поліції у сфері трудових, фінансових, управлінських відносин, відносин документообігу, а також міжвідомчі інформаційно-аналітичні системи, необхідні для виконання покладених на неї повноважень.

Діяльність поліції, пов'язана із захистом і обробкою персональних даних, здійснюється на підставах, визначених Конституцією України, Законом України «Про захист персональних даних», іншими законами України.

Поліція зобов'язана письмово інформувати митні органи про виявлення нецільового використання та/або передавання транспортних засобів особистого користування, тимчасово ввезених на митну територію України чи поміщених у митний режим транзиту, у володіння, користування або розпорядження особам, які не ввозили такі транспортні засоби на митну територію України або не поміщували в митний режим транзиту, а також про виявлення розкомплектування таких транспортних засобів. Формування інформаційних ресурсів поліцією здійснюється відповідно до статті 26 Закону України «Про Національну поліцію».

Поліція наповнює та підтримує в актуальному стані бази (банки) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України:

- 1) стосовно осіб, щодо яких поліцейські здійснюють профілактичну роботу;
- 2) виявлених кримінальних і адміністративних правопорушень, осіб, які їх учинили, руху кримінальних проваджень; обвинувачених, обвинувальний акт щодо яких направлено до суду;

3) розшуку підозрюваних, обвинувачених (підсудних) осіб, які ухиляються від відбування покарання або вироку суду;

4) розшуку осіб, зниклих безвісти;

5) установлення особи невідомої трупів і людей, які не можуть надати про себе будь-яку інформацію через хворобу або неповнолітній вік;

6) зареєстрованих в органах внутрішніх справ кримінальних або адміністративних правопорушень, подій, які загрожують особистій чи публічній безпеці, надзвичайних ситуацій;

7) осіб, затриманих за підозрою у вчиненні правопорушень (адміністративне затримання, затримання згідно з дорученнями органів правопорядку, затримання осіб органами досудового розслідування, адміністративний арешт, домашній арешт);

8) осіб, які скоїли адміністративні правопорушення, провадження у справах за якими здійснює поліція;

9) зареєстрованих кримінальних і адміністративних правопорушень, пов'язаних із корупцією, осіб, які їх учинили, і результатів розгляду цих правопорушень у судах;

10) іноземців та осіб без громадянства, затриманих поліцією за порушення визначених правил перебування в Україні;

11) викрадених номерних речей, цінностей та іншого майна, які мають характерні ознаки для ідентифікації, або речей, пов'язаних із учиненням правопорушень, відповідно до заяв громадян;

12) викрадених (втрачених) документів за зверненням громадян;

13) знайдених, вилучених предметів і речей, у тому числі заборонених або обмежених в обігу, а також документів з ознаками підробки, які мають індивідуальні (заводські) номери;

14) викрадених транспортних засобів, які розшуковують у зв'язку з безвісним зникненням особи, виявлених безгосподарних транспортних засобів, а також викрадених, втрачених номерних знаків;

15) виданих дозвільних документів у сфері безпеки дорожнього руху та дозволів на рух окремих категорій транспортних засобів;

16) зброї, що перебуває у володінні та користуванні фізичних і юридичних осіб, яким надано дозвіл на придбання, зберігання, носіння, перевезення зброї;

17) викраденої, втраченої, вилученої, знайденої зброї, а також добровільно зданої зброї із тієї, що незаконно зберігали;

18) бази даних, що формують у процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності відповідно до законодавства.

Поліція забезпечує внесення відомостей до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, і здійснює підтримання таких відомостей в актуальному стані в межах, визначених законодавством.

За статтею 17 Закону України «Про Національну поліцію», поліцейським є громадянин України, який склав Присягу поліцейського, проходить службу на відповідних посадах у поліції і якому присвоєно спеціальне звання поліції.

Поліцейський має службове посвідчення та спеціальний жетон. Зразки та порядок видання службових посвідчень і спеціальних жетонів затверджує Міністр внутрішніх справ України. Поліцейський відповідно до статті 18 Закону України «Про Національну поліцію» зобов'язаний:

1) неухильно дотримуватися положень Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції, і Присяги поліцейського;

2) професійно виконувати свої службові обов'язки відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових (функціональних) обов'язків, наказів керівництва;

3) поважати і не порушувати прав і свобод людини;

4) надавати невідкладну, зокрема домедичну і медичну, допомогу особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а

також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я;

5) зберігати інформацію з обмеженим доступом, яка стала йому відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків;

б) інформувати безпосереднього керівника про обставини, що унеможливають його подальшу службу в поліції або перебування на займаній посаді.

Поліцейський на всій території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу доби в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій зобов'язаний вжити необхідних заходів із метою рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це найближчий орган поліції. Звертаючись до особи, або в разі звернення особи до поліцейського, поліцейський зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та надати на її вимогу службове посвідчення, давши змогу ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук. Додаткові обов'язки, пов'язані з проходженням поліцейським служби в поліції, можуть бути покладені на нього виключно законодавством.

У разі вчинення протиправних діянь поліцейські несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну відповідальність відповідно до законодавства.

Підстави та порядок притягнення поліцейських до дисциплінарної відповідальності, а також застосування до поліцейських заохочень визначено Дисциплінарним статутом Національної поліції України, що затверджений законодавчо.

Держава відповідно до законодавства відшкодовує шкоду, завдану фізичній або юридичній особі рішеннями, дією чи бездіяльністю органу або підрозділу поліції, поліцейським під час здійснення ними своїх повноважень. Поліцейські мають єдиний однострій.

Поліцейський отримує однострій безоплатно. Зразки предметів однострою поліцейських затверджує Кабінет Міністрів України. На однострої поліцейського розміщений нагрудний знак із чітким зазначенням його спеціального жетона.

Поліцейському заборонено знімати з однострою чи приховувати нагрудний знак, а також у будь-який інший спосіб перешкоджати прочитанню інформації на ньому або фіксуванню її за допомогою технічних засобів. Поліцейський, який виконує функції в цивільному одязі, зобов'язаний мати при собі нагрудний знак, передбачений цією частиною, крім випадків, коли наявність нагрудного знака перешкоджає проведенню негласної слідчої (розшукової) дії.

У поліцейського підрозділу спеціального призначення номер нагрудного знака додатково зазначений на однострої і на шоломі в такий спосіб, щоб його можна було прочитати або зафіксувати за допомогою технічних засобів, крім випадків, коли такі поліцейські відповідно до рішень уповноважених осіб поліції виконують завдання в режимі секретності.

Правила носіння та норми належності однострою поліцейських затверджує Міністр внутрішніх справ України. Використання спеціальних звань, відзнак, однострою і службового посвідчення поліцейського особою, яка не є поліцейським, заборонено і має наслідком відповідальність відповідно до законодавства. Для виконання покладених на поліцію завдань чинне законодавство наділяє її значними повноваженнями, серед яких найбільш суттєвими є правомірність застосування поліцейських заходів примусу. Так, поліція під час виконання повноважень, визначених у статті 42 Закону України «Про Національну поліцію», уповноважена застосовувати такі заходи примусу:

- 1) фізичний вплив (сила);
- 2) застосування спеціальних засобів;
- 3) застосування вогнепальної зброї.

Фізичним впливом є застосування будь-якої фізичної сили, а також спеціальних прийомів боротьби з метою припинення протиправних дій правопорушників.

Спеціальні засоби як поліцейські заходи примусу – це сукупність пристроїв, приладів і предметів, спеціально виготовлених, конструктивно призначених і технічно придатних для захисту людей від ураження різними предметами (у тому числі зброї), тимчасового (відворотного) ураження людини (правопорушника, супротивника), пригнічення чи обмеження волі людини (психологічної чи фізичної) шляхом здійснення впливу на неї чи предмети, що її оточують, із чітким регулюванням підстав і правил застосування таких засобів і службових тварин.

Для виконання своїх повноважень поліцейські можуть використовувати такі спеціальні засоби:

- 1) гумові та пластикові кийки;
- 2) електрошокові пристрої контактної та контактної-дистанційної дії;
- 3) засоби обмеження рухомості (кайданки, сітки для зв'язування тощо);
- 4) засоби, споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії;
- 5) засоби примусової зупинки транспорту;
- 6) спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби;
- 7) службові собаки та службові коні;
- 8) пристрої, гранати і боеприпаси світлозвукової дії;
- 9) засоби акустичного та мікрохвильового впливу;
- 10) пристрої, гранати, боеприпаси та малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень;
- 11) пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії;
- 12) засоби, споряджені безпечними димоутворюючими препаратами;

13) водомети, бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби.

Поліцейський за жодних обставин не може застосовувати заходи примусу, не визначені Законом України «Про Національну поліцію». Не є заходом примусу використання поліцейським засобів індивідуального захисту (шоломів, бронежилетів та іншого спеціального екіпірування). Поліцейський зобов'язаний негайно зупинити застосування певного виду заходу примусу в момент досягнення очікуваного результату. Норми забезпечення підрозділів поліції спеціальними засобами та вогнепальною зброєю встановлює Міністр внутрішніх справ України.

Поліцейський зобов'язаний заздалегідь попередити особу про застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї і надати їй достатньо часу для виконання законної вимоги поліцейського, крім випадку, коли зволікання може спричинити посягання на життя і здоров'я особи та/або поліцейського чи інші тяжкі наслідки, або в ситуації, що склалася, таке попередження є не виправданим або неможливим.

Попередження може бути зроблено голосом, а за значної відстані або звернення до великої групи людей – через гучномовні установки, підсилювачі звуку. Вид та інтенсивність застосування заходів примусу визначають з урахуванням конкретної ситуації, характеру правопорушення та індивідуальних особливостей особи, яка вчинила правопорушення.

Поліцейські зобов'язані надавати невідкладну медичну допомогу особам, які постраждали в результаті застосування заходів примусу.

Заборонено застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї до жінок із явними ознаками вагітності, малолітніх осіб, осіб із явними ознаками обмежених можливостей або старості, крім випадків учинення ними збройного чи групового нападу, учинення збройного опору поліцейському, що загрожує життю і здоров'ю інших осіб або поліцейських, якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо.

Призначення на посади поліцейських відбувається відповідно статті 49 Закону України «Про Національну поліцію».

Призначення на посади поліцейських здійснюють посадові особи органів (закладів, установ) поліції відповідно до номенклатури посад, яку затверджує Міністерство внутрішніх справ України. У разі проведення конкурсу для визначення кандидата для призначення на відповідну посаду призначення на посади поліцейських здійснюють посадові особи органів (закладів, установ) поліції згідно з номенклатурою посад, яку затверджує Міністерство внутрішніх справ України, і відповідно до результатів конкурсу.

Призначення на посади курсантів (слухачів) вищих навчальних закладів із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, здійснюють керівники таких закладів.

Вимоги до кандидатів на службу в поліції визначено в Законі України «Про Національну поліцію» (стаття 49). Так, на службу в поліції можуть бути прийняті громадяни України віком від 18 років, які мають повну загальну середню освіту, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, які володіють українською мовою до рівня, визначеного згідно із Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Вимоги щодо рівня фізичної підготовки для поліцейських і кандидатів, які вступають на службу в поліції, затверджує Міністерство внутрішніх справ України.

Незалежно від професійних та особистих якостей, рівня фізичної підготовки і стану здоров'я на службу в поліції не можуть бути прийняті особи у таких випадках, визначених частиною 2 статті 61 Закону України «Про Національну поліцію»:

- 1) особу визнано недієздатною або обмежено дієздатною особою;

2) особу засуджено за умисне вчинення тяжкого та особливо тяжкого злочину, у тому числі судимість якої погашена чи знята у визначеному законодавством порядку;

3) особа має непогашену або незняту судимість за вчинення кримінального правопорушення, крім реабілітованої;

4) щодо особи було припинено кримінальне провадження з нереабілітуючих підстав;

5) до особи були застосовані заходи адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією;

6) особа відмовляється від процедури спеціальної перевірки під час прийняття на службу в поліції або процедури оформлення допуску до державної таємниці, якщо для виконання нею службових обов'язків потрібен такий допуск;

7) особа має захворювання, що перешкоджає проходженню служби в поліції. Перелік захворювань, що перешкоджають проходженню служби в поліції, затверджує Міністерств внутрішніх справ України спільно з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я;

8) особа втратила громадянство України та/або має громадянство (підданство) іноземної держави, або особа без громадянства;

9) особа надала завідомо неправдиву інформацію під час прийняття на службу в поліції.

На службу в поліцію, також не можуть бути прийняті особи:

1) які відмовляються взяти на себе зобов'язання дотримуватися обмежень і/або скласти Присягу поліцейського, визначені законодавством;

2) звільнені або мали бути звільнені з посад на підставі Закону України «Про очищення влади» [17].

4.8 Служба безпеки України

Служба безпеки України – це державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує національну безпеку України.

Служба безпеки України підпорядкована Президентові і підконтрольна Верховній Раді. Правову основу діяльності СБУ становлять Конституція України, Закон України «Про Службу безпеки України», інші правові акти України тощо.

До завдань СБУ належить захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань із боку окремих організацій, груп і осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці.

Діяльність СБУ, її органів і співпраця ґрунтуються на засадах законності, поваги до прав і гідності особи, позапартійності та відповідальності перед народом України. В оперативно-службовій діяльності СБУ дотримується принципів поєднання єдиначальності та колегіальності, гласності та конспірації.

Систему СБУ утворюють:

- Центральне управління СБУ;
- обласні управління Служби безпеки України, їхні міжрайонні, районні та міські підрозділи, розміщення і територіальна компетенція яких можуть не збігатися з адміністративно-територіальним поділом України;
- органи військової контррозвідки;
- навчальні, науково-дослідні та інші заклади СБУ.

Обов'язки СБУ:

- 1) здійснювати інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України

внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних із національною безпекою України;

2) здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;

3) виявляти, припиняти і розкривати кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України, проводити їх досудове розслідування; розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням зазначених кримінальних правопорушень;

4) здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

5) забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань із боку окремих осіб і їхніх об'єднань;

б) здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, Збройних Сил України, інших військових формувань, дислокованих на території України, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів інших галузей господарства;

7) брати участь у розробленні і здійсненні відповідно до Закону України «Про державну таємницю» та інших актів законодавства заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та здійснення контролю за додержанням порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв, що містять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері

оборони країни, сприяти в порядку, передбаченому законодавством, підприємствам, установам, організаціям і підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України;

8) здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки;

9) у межах визначеної законодавством компетенції забезпечувати захист особистої безпеки громадян і осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у разі надходження від них, членів їхніх сімей і близьких родичів заяви, звернення керівника відповідного державного органу чи отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози їхньому життю, здоров'ю, житлу чи майну; брати участь у реабілітації і поновленні прав незаконно репресованих осіб;

10) сприяти Державній прикордонній службі України в охороні державного кордону України;

11) сприяти забезпеченню режиму воєнного та надзвичайного стану в разі їх оголошення, а також ліквідації наслідків стихійного лиха, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій та інших надзвичайних ситуацій;

12) подавати наявними силами і засобами, у тому числі і технічними, допомогу органам Національної поліції, іншим правоохоронним органам у боротьбі із вчиненням кримінальних правопорушень;

13) брати участь у розробленні заходів і вирішенні питань, що стосуються в'їзду в Україну та виїзду за кордон, перебування на її території іноземців та осіб без громадянства, прикордонного режиму і митних правил, ухвалювати рішення про заборону в'їзду в Україну іноземцю або особі без громадянства; скорочення строку тимчасового перебування іноземця та особи без громадянства на території України; примусове повернення іноземця або особи без громадянства в країну походження або третю країну;

14) проводити наукові дослідження і дослідно-конструкторські роботи, впроваджувати їхні результати в практику діяльності Служби безпеки України;

15) виконувати за дорученням Президента України інші завдання, безпосередньо спрямовані на забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки держави;

16) брати участь у розробленні та здійсненні заходів щодо фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, а також у проведенні спеціальної перевірки щодо допуску до особливих робіт;

17) забезпечувати внесення відомостей до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, і підтримання таких відомостей в актуальному стані у межах, визначених законодавством;

18) здійснювати функцію технічного регулювання у сфері спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації;

19) здійснювати за участю Міністерства закордонних справ України міжнародне співробітництво щодо подання пропозицій до комітетів Ради Безпеки ООН та іноземних держав про включення (виключення) фізичних або юридичних осіб і організацій до відповідних санкційних переліків і розгляду запитів іноземних держав про включення (виключення) до (з) переліку осіб, пов'язаних із провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції;

20) здійснювати управління об'єктами державної власності, що належать до сфери її управління, у порядку, визначеному законодавством;

21) попереджувати, виявляти, припиняти і розкривати злочини технологічного тероризму, запобігати вчиненню терористичних актів із використанням небезпечних хімічних речовин, диверсій у суб'єктів господарювання хімічної промисловості та на об'єктах критичної інфраструктури;

22) забезпечувати формування і ведення переліку терористичних організацій (груп) відповідно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом»;

23) здійснювати відповідно до законодавства управління військовим майном, яке перебуває у сфері управління Служби безпеки України.

Постійний контроль за дотриманням конституційних прав громадян і законодавства в оперативно-розшуковій діяльності та діяльності у сфері охорони державної таємниці органів і підрозділів Служби безпеки України, а також контроль за відповідністю виданих Службою безпеки України положень, наказів, розпоряджень, інструкцій і вказівок Конституції України і законам України здійснюють спеціально призначені Президентом України посадові особи. Повноваження цих посадових осіб і правові гарантії їхньої діяльності визначені Положенням, яке затверджує Президент України.

Нагляд за додержанням законів підрозділами Служби безпеки України, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також виконанням судових рішень у кримінальних справах і застосуванням інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, здійснює прокурор [14].

4.9 Правозахисні органи України

Потребу в існуванні в Україні інститутів із правозахисної діяльності пояснюють цілою низкою взаємопов'язаних чинників.

По-перше, незважаючи на те, що гарантування охорони прав громадян України стало одним із принципів правової системи та державного життя, державні органи часто-густо порушують конституційні права та інтереси фізичних і юридичних осіб, і тому потрібен захист громадян.

По-друге, у зв'язку з тим, що забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов'язком держави, дотримання міжнародних стандартів із прав людини стало одним із пріоритетів внутрішньої політики Української держави.

По-третє, правозахисні інститути є незалежними від державних органів і тому доступними для всіх, хто потребує захисту своїх прав і свобод.

Предметом правозахисної діяльності є надання правової допомоги фізичним і юридичним особам, а також захист фізичних осіб від обвинувачення.

Правозахисні функції виконують як державні (Міністерство юстиції України та його органи на місцях), так і **недержавні** (адвокатура) органи.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

Інститут Уповноваженого з прав людини, якого в розвинутих європейських країнах називають «омбудсменом», формується у демократичних державах тоді, коли існуючі інститути захисту прав людини недостатньо ефективні, внаслідок чого і виникає потреба в додаткових механізмах їхнього захисту.

Цей інститут, поєднуючи в собі риси інституту держави та інституту громадського суспільства, погоджує інтереси між ними і пом'якшує суперечності. Діяльність Уповноваженого з прав людини демократизує суспільство, розвиває правову свідомість громадян і безпосередньо спрямована на охорону прав і свобод людини, розширення обізнаності громадян про порушення органами влади, посадовими особами їхніх прав і свобод. Це діяльність водночас є і правозахисною, і правоохоронною.

Інститут Уповноваженого з прав людини є додатковим (субсидіарним) засобом захисту прав і свобод людини і дещо компенсує недоліки традиційних засобів захисту прав людини. Це незаангажований,

деполітизований інститут, який безпосередньо приймає скарги від громадян.

Статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини регульований Конституцією України та Законами України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про державну службу».

Термін повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – п'ять років. Його призначає на посаду та звільняє з посади Верховна Рада України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів.

Уповноваженим може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні.

Він не може мати представницького мандата, бути членом будь-якої політичної партії, обіймати посаду та виконувати оплачувану чи неоплачувану роботу в органах державної влади або місцевого самоврядування, об'єднань громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, крім викладацької, наукової або іншої творчої діяльності.

Уповноважений із прав людини користується правом недоторканості на весь час повноважень. Він не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладають у судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду. Кримінальну справу проти нього може порушити тільки Генеральний прокурор України.

Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів і посадових осіб. Для реалізації своїх функцій він наділений відповідною компетенцією.

Уповноважений із прав людини має право:

1) невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їхніми посадовими та службовими особами;

2) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів;

3) звертатися до Конституційного Суду України з поданням:

- про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина;

- офіційне тлумачення Конституції України;

4) вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина;

5) безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їхніх засіданнях;

6) на ознайомлення з документами, у тому числі тими, що містять інформацію з обмеженим доступом, та отримання їхніх копій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться в судах.

Отримати інформацію з обмеженим доступом можна в порядку, встановленому законодавством;

7) вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;

8) запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряють за справою;

9) відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету відвідування такі місця:

- місця, у яких особи примусово тримають за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу відповідно до законодавства, у тому числі ізолятори тимчасового тримання, кімнати для затриманих і доставлених чергових частин органів Національної поліції, пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, кімнати для перебування тимчасово затриманих військовослужбовців, слідчі ізолятори, арештні доми, кримінально-виконавчі установи, приймальники-розподільники для дітей, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації дітей, спеціальні виховні установи, військові частини, гауптвахти, дисциплінарні батальйони, спеціальні приймальники для тримання осіб, підданих адміністративному арешту, міські, районні управління та відділи, лінійні управління, відділи, відділення, пункти органів Національної поліції, спеціалізовані автомобілі (у тому числі спеціалізовані автомобілі з конвоєм), приміщення (кімнати) для тримання підсудних (засуджених) у судах, заклади примусового лікування;

- психіатричні заклади;
- пункти тимчасового розміщення біженців;
- приміщення для транзитних пасажирів у пунктах пропуску через державний кордон;
- будинки дитини, дитячі будинки-інтернати, притулки для дітей, дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, центри соціальної реабілітації дітей з інвалідністю, центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- психоневрологічні інтернати;
- геріатричні пансіонати, будинки-інтернати для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю;
- пансіонати для ветеранів війни і праці;
- соціально-реабілітаційні центри.

Наведений перелік не є вичерпним.

Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує за письмовими зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства, народних депутатів і за власною ініціативою.

Формою реагування Уповноваженого з прав людини на факти порушення прав і свобод людини і громадянина є **акти реагування**:

- 1) Конституційне подання Уповноваженого;
- 2) Подання Уповноваженого до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їхніх посадових і службових осіб.

Щорічно Уповноважений із прав людини подає Верховній Раді України доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні суб'єктами, які своїми діями або бездіяльністю порушували права і свободи людини і громадянина, і виявлені недоліки в

чинному законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. У разі потреби він може подати і спеціальну доповідь з окремих питань додержання в Україні прав і свобод людини і громадянина.

Отже, інститут Уповноваженого з прав людини є ефективним правозахисним органом, який відіграє істотну роль у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина в державі.

Органи юстиції України

Незважаючи на те, що діяльність органів юстиції України межує з виконанням правоохоронних дій (охорона прав; відновлення порушеного права або виконання покарань, захист конституційного порядку і національної безпеки; забезпечення стану законності), органи юстиції, безумовно, займають головне місце в системі забезпечення прав і свобод людини і громадянина і традиційно належать до правозастосовних органів держави.

Систему органів юстиції становлять:

- 1) Міністерство юстиції України;
- 2) територіальні органи юстиції;
- 3) державні підприємства, установи та організації, що належать до сфери управління Міністерства юстиції.

Основними напрямками діяльності органів юстиції є:

- 1) забезпечення правосуддя;
- 2) юридична допомога;
- 3) виконання рішень (вироків), постанов судових органів.

Правову основу діяльності органів юстиції становлять Конституція, Закони України «Про виконавчу службу», «Про нотаріат», «Про органи реєстрації актів громадянського стану», «Про виконавче впровадження», інші нормативно-правові акти.

Міністерство юстиції України є центральним органом виконавчої влади, його очолює Міністр, якого призначає на посаду і звільняє з посади Верховна Рада України за поданням Прем'єр-міністра України.

Міністерство юстиції України забезпечує реалізацію державної правової політики, напрацьовує і готує пропозиції щодо проведення правової реформи, сприяє розвитку правової науки, готує проекти законів та інших нормативно-правових актів, що стосуються прав і свобод людини, відносин між громадянином і державною владою, конституційного устрою тощо. Чинне місце в його роботі належить державній реєстрації актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які набувають юридичної сили лише після їх реєстрації в Міністерстві юстиції України.

Міністерство юстиції України здійснює роботу із систематизації законодавства України, готує пропозиції про його кодифікацію, веде Єдиний класифікатор галузей законодавства України, а також наділений правом офіційного видання збірників законодавства та кодексів України, роз'яснення чинного законодавства державним органам, підприємствам, установам, організаціям.

До структури органів юстиції входять:

- ✓ державна виконавча служба;
- ✓ державна реєстраційна служба;
- ✓ органи реєстрації актів цивільного стану;
- ✓ науково-дослідні установи судових експертиз;
- ✓ державні нотаріальні контори.

Нотаріат в Україні

У системі правозахисних органів важливе місце належить нотаріату.

Нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, і вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законодавством, із метою надання їм юридичної вірогідності.

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладено на **нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних**

нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси).

На нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах або займаються приватною нотаріальною діяльністю, законодавством може бути покладено вчинення інших дій, відмінних від нотаріальних, із метою надання їм юридичної вірогідності. Нотаріуси можуть проводити медіацію в порядку, визначеному законодавством, за умови проходження ними базової підготовки медіатора.

Правовою основою діяльності нотаріату є Конституція України, Закон України «Про нотаріат», інші нормативно-правові акти.

Діяльність нотаріату спрямована на охорону власності, прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, сприяння в зміцненні законності та запобігання правопорушень.

Основними принципами діяльності нотаріату є:

- 1) законності;
- 2) додержання таємниці виконуваних нотаріальних дій;
- 3) додержання об'єктивної істини;
- 4) національної мови нотаріального діловодства.

Систему нотаріальних органів становлять:

- 1) державні нотаріальні контори;
- 2) державні нотаріальні архіви;
- 3) приватні нотаріуси.

Міністерство юстиції України наділене правом відкривати і ліквідувати нотаріальні контори, а відповідні управління юстиції – приватну нотаріальну діяльність.

Нотаріусом може бути громадянин України, якому присуджено ступінь вищої юридичної освіти не нижче магістра, який володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», має стаж

роботи у сфері права не менше шести років, із них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори - не менше трьох років, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість за вчинення злочину, якщо така судимість не погашена або не знята у встановленому законодавством порядку (крім реабілітованої особи), особа, дієздатність якої обмежена, або особа, визнана недієздатною.

Нотаріус не може займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, у штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім виконання функції медіатора, викладацької, наукової і творчої діяльності, реєстрації підписувачів згідно із законодавством у сфері електронних довірчих послуг, а також діяльності у професійному самоврядуванні нотаріусів.

На нотаріусів покладено вчинення нотаріальних дій в Україні. Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

У тих населених пунктах, де немає нотаріусів, нотаріальні дії вчиняють уповноважені посадові особи виконавчих органів місцевих рад, а за кордоном – консульські установи та дипломатичні представництва України.

Крім того, до нотаріально засвідчених прирівнюють заповіти і доручення, засвідчені посадовими особами певних організацій за обставин, коли поблизу немає нотаріуса, і разом із тим виникає потреба у вчиненні таких дій (головні лікарі закладів охорони здоров'я та їхні заступники з медичної частини, капітани морських суден, начальники експедицій, командири військових частин і деякі інші особи).

Адвокатура в Україні

Статтею 59 Конституції України передбачено, що для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги у вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Адвокатура – це добровільне професійне об'єднання юристів, яке покликане сприяти захисту прав і свобод людини і громадянина, представляти законні інтереси фізичних і юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу у випадках і порядку, передбачених чинним законодавством України.

Правовою основою діяльності адвокатури є Конституція України, Закон України «Про адвокатуру» та інші нормативно-правові акти і статuti адвокатських об'єднань.

Адвокатура здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності.

Адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за фахом юриста або помічника адвоката не менше двох років, склав кваліфікаційні іспити, має свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю і прийняв Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, Служби безпеки, органах державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість. Адвокат може мати помічника або кількох помічників з осіб, які мають вищу юридичну освіту.

Чинне законодавство передбачає різні форми здійснення адвокатської діяльності. Адвокат має право на індивідуальну адвокатську діяльність, може відкривати своє адвокатське бюро або об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, фірми, контори та інші адвокатські об'єднання. Такі об'єднання є юридичними особами і реєстровані Міністерством юстиції

України, діють на засадах добровільності, самоврядування, колегіальності і гласності. Вищим рівнем професійного об'єднання адвокатів є Спілка адвокатів України.

Адвокатська діяльність є різноплановою, основними її видами є:

- захист громадян у кримінальному судочинстві;
- надання консультацій, довідок і роз'яснень із юридичних питань;
- складання заяв, скарг та інших документів правового характеру;
- представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у суді та інших державних органах;
- правове забезпечення підприємницької діяльності.

Під час здійснення професійної діяльності адвокат має певні права і обов'язки. Він зобов'язаний неухильно додержуватися вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законодавством засоби захисту прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб, не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення.

Адвокатська діяльність може бути припинена рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, а видане свідоцтво анульоване у таких випадках:

- засудження адвоката за вчинення злочину - після набрання вироком законної сили;
- обмеження судом дієздатності або визнання адвоката недієздатним;
- втрата громадянства України;
- грубе порушення вимог Закону України «Про адвокатуру», інших законодавчих актів, присяги адвоката.

Список літератури

- 1 Правознавство. Словник термінів: навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, Л. М. Астрова, А. М. Бірюкова та ін. Київ: Юрисконсульт; КНТ, 2007. 636 с.
- 2 Єрофєєнко Л. В., Бережний В. М. Правознавство: навч.-метод. посіб. Харків: ХНАДУ, 2007. 176 с.
- 3 Крегул О. І. Основи правознавства: навч. посіб. Київ: Київ. нац. торг-економ. ун-т, 2007. 443 с.
- 4 Костенко О. Б. Основи правознавства: посіб. для вступників до вищ. навч. закл. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Ін Юре, 2007. 414 с.
- 5 Барабаш Ю. Г., Бориславська О. М., Венгер В. М. Конституційне право: підручник / ОБСЄ. Київ: ВАІТЕ, 2021. 528 с.
- 6 Конституційне право України: підручник / за заг. ред. Т. М. Слінько; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2021. 592 с.
- 7 Конституційне право України: підручник / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; за ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. Харків: Право, 2008. 416 с.
- 8 Основи права України: навч. посіб. для студ. неюрид. спец. вищ. навч. закл. / В. Я. Бурак, О. В. Грищук, П. Ф. Гураль та ін.; ред. В. Л. Ортинський. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів: Оріяна-Нова, 2015.
- 9 Пастухов В. П., Пенківський В. Ф. Основи правознавства: навч. посіб. Київ: Алерта, 2005. 377 с.
- 10 Правознавство: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Наук.-метод. центр вищої освіти; Харк. нац. ун-т радіоелектроніки; упоряд. Ю. Г. Борисенко. Харків: ХНУРЕ, 2015. 401 с.
- 11 Правознавство: підручник / А. І. Берлач, Д. О. Карпенко, В. С. Ковальський та ін.; ред. В. В. Копейчиков, А. М. Колодій. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 752 с.

12 Правознавство: підручник / за заг. ред. Н. М. Крестовської, О. О. Кулініч, Л. Д. Романадзе. Одеса: Атлант, 2015. 554 с.

13 Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. В. Л. Федоренка. Київ: Центр навчальної літератури, 2012. 554 с.

14 Поліщук М. С., Логвиненко М. І. Правознавство: навч. посіб. Суми, 2013. 112 с.

15 Методичні вказівки для підготовки до модульного та залікового контролю з дисципліни «Правознавство» / В. Л. Соколкін та ін. Харків: УкрДУЗТ, 2015. 130 с.

16 Плани семінарських занять та завдання для самостійної й індивідуальної роботи з дисципліни «Правознавство» / В.Л. Соколкін та ін. Харків: УкрДУЗТ, 2015. 34 с.

17 Конспект лекцій з дисципліни «Правознавство» / В. Л. Соколкін та ін. Харків: УкрДУЗТ, 2015. Ч. 1, 2.

18 Сопільник Л. І., Скриньковський Р. М. Судові системи та правоохоронні органи в сучасних правових системах світу: навч.-практ. посіб. Львів: Видавничий дім «Професіонал», 2023. 636 с.

19 Судові, правоохоронні, контрольно-наглядові та правозахисні органи України: підручник / за заг. ред. С. М. Гусарова. Харків: Вид-во Право, 2020, 512 с.

20 Теорія держави і права: навчальний посібник / Я. О. Тицька, Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева та ін.; Міжнародний гуманітарний ун-т. Одеса, 2021. 193 с. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.24041>.

21 Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Дніпропетровськ, 2015. 471 с.

22 Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемчушенка. Київ: Феміна, 2016. 696 с.

Список нормативних актів

1 Виборчий кодекс України: від 19.12.2019 р. № 396-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/396-20#Text>.

2 Конституція України: від 28.06.1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

3 Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>.

4 Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII.
URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/889-19>.

5 Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/794-18>.

6 Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 р. № 586. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/586-14>.

7 Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>.

8 Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 р. № 3166. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>.

9 Про заснування поста Президента України і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) УРСР: Закон України від 05.07.1991 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 33. Ст. 445.

10 Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України: Указ Президента України від 15.11.2006 р. № 970/2006.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970/2006#Text>.

11 Положення про постійного представника Президента України у ВРУ: Указ Президента України від 15.02.2008 р. № 133/2008.
URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/133/2008>.

12 Положення про Представника Президента України в Кабінеті Міністрів України: Указ Президента України від 15.02.2008 р. № 132/2008.
URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/132/2008>.

13 Положення про Офіс Президента України: Указ Президента України від 25.06.2019 р. № 436/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2019#Text>.

14 Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України від 11.08.2011 р. № 811/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011#Text>.

15 Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>.

16 Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 р. № 3166. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>.

17 Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>.

18 Про Національну Поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-8. URL: zakon.rada.gov.ua/go/580-19.

19 Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>.

20 Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.

21 Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>.

22 Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями: Постанова Верховної Ради України від 17.03.2015 р. № 254-8. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 16. Ст. 198.

23 Про затвердження Порядку залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.07.2011 р. № 753. *Урядовий кур'єр*. 2011. № 145.

24 Про затвердження типового плану запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.07.2015 р. № 544. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/544-2015-%D0%BF>.

25 Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції: Закон України від 08.10.2015 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/731-19>

26 Про утворення Державної аудиторської служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/868-2015-%D0%BF>.

27 Про депозитарну систему України: Закон України від 06.07.2012 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5178-17>.

28 Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.

29 Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 р. № 1798- VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19>.

30 Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2015 р. № 1698-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>.

31 Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>.

32 Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

33 Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

34 Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 о. № 3781-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.

35 Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97>.

36 Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

37 Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.

38 Про транспорт: Закон України від 10.11.1994 р. № 232/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 51.

39 Про залізничний транспорт: Закон України від 04.07.1996 р. № 273/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 40.

40 Про перевезення небезпечних вантажів: Закон України від 06.04.2000 р. № 1644-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2000. № 28.

41 Положення про Міністерство юстиції України: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014>.

Електронні ресурси

1 Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>.

2 Національна бібліотека України ім. Ярослава Мудрого. URL: <https://nlu.org.ua/>.

3 Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/>.

4 Офіційний сайт Кабінету Міністрів України «Урядовий портал». URL: <https://www.kmu.gov.ua/>.

5 Офіційний сайт Президента України «Офіційне інтернет-представництво». URL: <https://www.president.gov.ua/>.

Г. М. Зайкіна, А. В. Колісников

ПРАВО

Конспект лекцій

Частина 1

Відповідальний за випуск Колісников А. В.

Редактор Ібрагімова Н. В.

Підписано до друку 27.08.2025 р.

Умовн. друк. арк. 10,75. Тираж . Замовлення № .

Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,

61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.